Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

HØRSHOLM EGNS MUSEUM

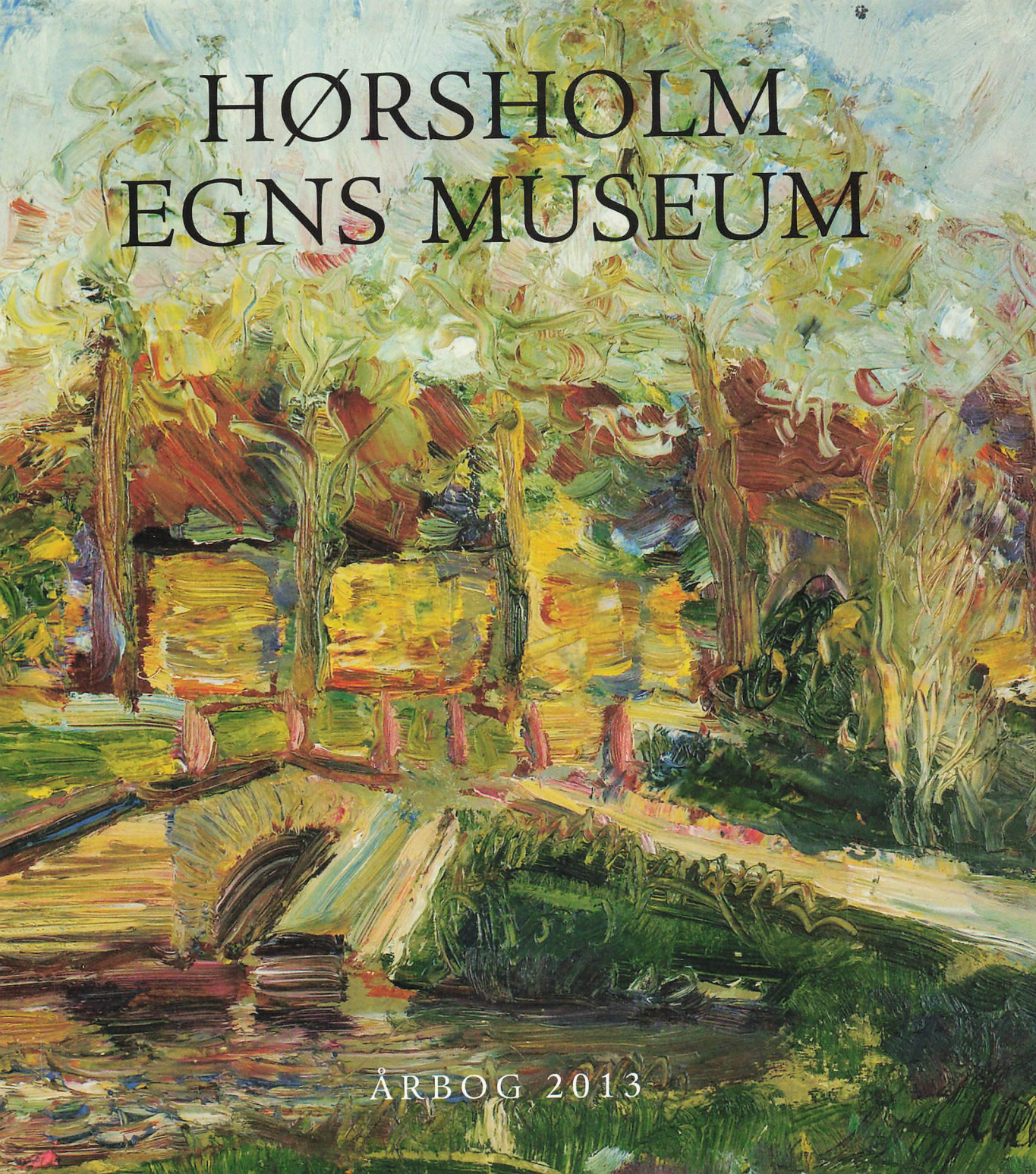

ÅRBOG 2013

HØRSHOLM EGNS MUSEUM

ÅRBOG 2013

HØRSHOLM EGNS MUSEUM. ÅRBOG 2013

Udgivet af Hørsholm Egns Museum 2013

© 2013 Hørsholm Egns Museum samt forfatterne

Omslagsillustration: Jens Adolf Jerichau (1890-1916):
Kirkebroen i Hørsholm, 1909.
Foto: Ole Tage Hartmann.

Hvor andet ikke er anført, er illustrationer i bogen gengivet efter materiale i Hørsholm Egns Museums samlinger

Papir: Satimat
Skrift: Legacy Serif
Grafisk tilrettelægning & tryk: Rosendahls

ISBN 978-87-87371-51-3

HØRSHOLM EGNS MUSEUM
Sdr. Jagtvej 2
2970 Hørsholm

tlf.: 45860711
e-mail: post@hoersholmmuseum.dk
www.hoersholmmuseum.dk

INDHOLD

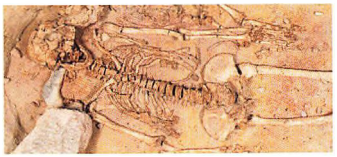

En 8000 år gammel dobbeltgrav fra Nivå 6

Af Ole Lass Jensen og Pia B. Mørck

Jernudvinding – fagre nye verden anno 500 f.Kr. 26

Af Jakob Schlein Andersen og Mette Palm

I Hørsholm er jeg født 46

Af Gudrun Præst

Museumsforeningen for Hørsholm og Omegn 88

Ole Lass Jensen og Pia B. Mørck

En 8000 år gammel dobbeltgrav fra Nivå

De arkæologiske udgravninger af stenalderbopladser ved Nivå har givet os mange nye indblik i jægernes liv. Blandt andet viser sjældne fund af velbevarede hyttetomter på bopladsen "Nivå 10", hvordan man byggede, indrettede og brugte boligen[1]. Vi har oven i købet været så heldige at finde skeletterne af beboerne, som lå begravet lige udenfor hytterne. Indtil nu er der fundet 12 grave på bopladsen. De tre af dem er dobbeltgrave, så gravlæggelserne omfatter 15 individer. I en af gravene blev en 30-årig mand stedt til hvile sammen med et lille barn for 8000 år siden. Det er de to, vi fortæller om her.

Fjordlandskabet

Stenalderjægerne begravede ikke deres døde på adskilte gravpladser, men på bopladserne. Jægerne levede sammen med deres døde. Det kommer særligt tydeligt til udtryk på Nivå 10-bopladsen, hvor de døde blev begravet klos op af hytterne. Ja, i et tilfælde havde man ligefrem genåbnet en grav og fjernet dele af skelettet, bl.a. kraniet og en overarm, for i stedet at opbevare delene i en nærliggende hytte[2].

Oprindelig lå bopladserne ved Nivå på bredderne af en fjord, skabt af stenalderhavets stigninger. Nivå 10-bopladsen lå på en lille bakke ved fjordmundingens sydlige bred. Da havet nåede et niveau, der var et par meter højere end i dag, blev bakken til en ø.

Dobbeltgraven lå få meter fra øens højeste punkt i bopladsens nordøstlige udkant. Manden og barnet er sandsynligvis de første, der blev gravlagt på stedet. En kulstof 14-datering af en knogleprøve fra mandens venstre lårben viser, at han døde omkring 6150 f.Kr.[3], i den periode, vi kalder for mellemste Kongemosekultur. Barnets knogler indeholdt ikke kollagen (organisk kulstof), så de kan ikke dateres ved kulstof 14-metoden. Selvom der er usikkerhed omkring

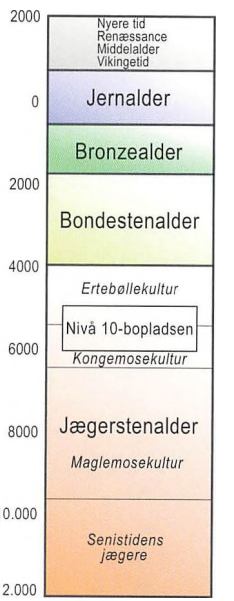

■ *På tidstavlen er perioden, hvor bopladsen var i brug, markeret.*

dateringen af menneskeknogler, som kan gøre, at dateringerne bliver lidt for gamle, hører graven til blandt de ældste, vi kender fra Øresundsregionen.

Vi véd faktisk ikke, hvordan landskabet tog sig ud ved Nivå, mens jægeren og barnet levede der. Vi taler om, at der fandtes en stenalderfjord, sådan som den er indtegnet på kortet. Men kortet viser fjorden, da den var allerstørst, og det var i

■ *Dobbeltgraven, som den ses i museets udstilling. Foto: Arnold Mikkelsen.*

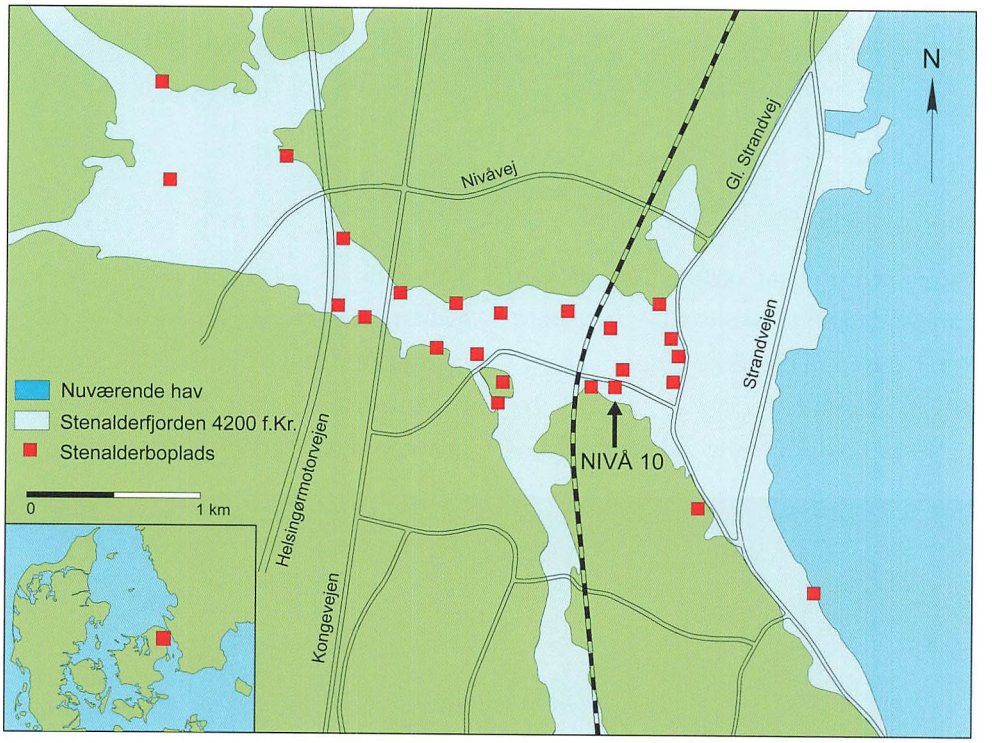

■ *Kortet viser stenalderfjorden ved Nivå, da havet stod højest, omkring 4200 f.Kr.*

slutningen af jægerstenalderen, omkring 4200 f.Kr., hvor vandspejlet ved Nivå stod omtrent fem meter højere end i dag. Fjorden blev gradvist skabt i takt med stenalderhavets stigninger. I perioder trak vandet sig tilbage, så strandlinjen flyttede sig konstant. Fra andre bopladser i Nivåfjorden har vi kulstof 14-dateringer, som viser, at vandspejlet stod omtrent som i dag eller kun 1-1½ meter højere, på den tid jægeren og barnet blev begravet. Det betyder, at fjorden endnu ikke var dannet, men at der var tale om en bugt, hvor bredden sandsynligvis fulgte forløbet af den nuværende Gl. Strandvej. Selve Nivåen var til gengæld meget mere vandrig end i dag, så man må forestille sig, at den var en flod, som havde et bredt udløb i Øresund. Gravlæggelsen skete derfor nok ikke på en ø, men snarere nær en flodbred.

Hyttetomterne og de øvrige boplads-

■ *Plan over udgravningerne af Nivå 10-bopladsen, hvor dobbeltgraven er markeret.*

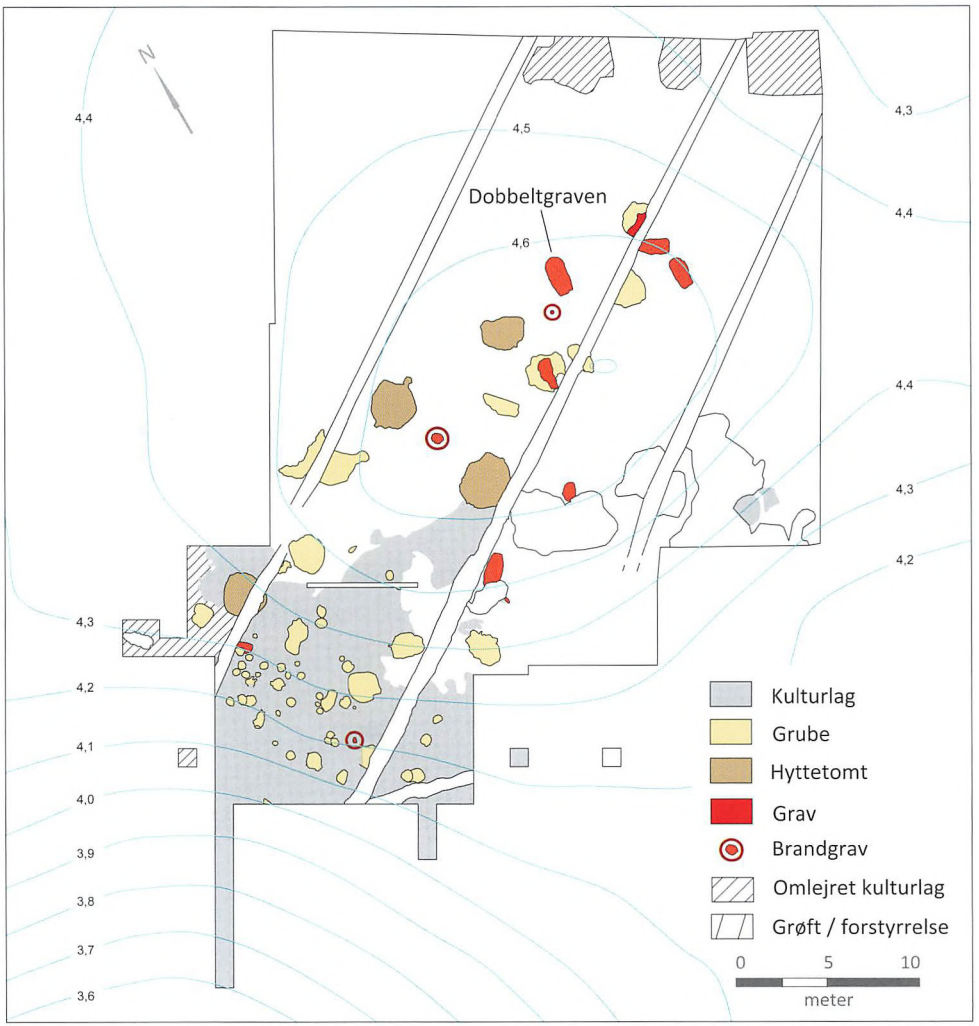

spor, vi har udgravet ved Nivå 10, er ikke samtidige med begravelsen af manden og barnet, men mellem 350 og 1000 år yngre. I bopladslaget er der kun fundet et par pilespidser af flint og nogle få knogler af elg, der kan stamme fra samme tid som graven. Fylden, der er kastet i, da man lukkede graven, indeholder alli-

gevel et halvt hundrede flintafslag og et tilsvarende antal knoglefragmenter og fiskehvirvler. Genstandene må være affald fra en boplads, som lå nær ved graven, og den boplads må jo enten være ældre end graven eller samtidig med den. Når vi ikke har fundet flere spor af denne boplads, kan det skyldes, at de blev bort-eroderet, da havet overskyllede stedet senere i stenalderen. Vi kan ikke udelukke, at der stadig skjuler sig spor af en sådan boplads på en af øens skråninger, som i dag er dækket af stenalderhavets sandaflejringer.

Graven flyttes

Det kan være en kompliceret sag at udgrave en grav fra oldtiden. Skeletter, der har ligget i jorden i årtusinder, er skrøbelige. Og når der er tale om så gamle grave som her, skal der udgraves ekstra forsigtigt, for menneskerester fra jægerstenalderen er meget sjældne fund. Derfor skal skeletterne, den måde de er placeret på, og de spor og genstande, man finder i gravene, fravristes så mange oplysninger som overhovedet muligt. Det gør man nu engang bedst inden døre i et laboratorium eller værksted frem for ude på en pløjemark.

■ *Dobbeltgraven skæres ud i en jordblok.*

Derfor valgte vi at tage de bedst bevarede grave med hjem til museet og udgrave dem der – det gjaldt bl.a. den grav, som denne artikel handler om.

Teknisk er det ikke en svær operation at tage sådan en grav med hjem, men det tager sin tid. Graven blev skåret ud i en stor jordblok med helt lodrette sider og rette vinkler, og derefter blev der bygget en trækasse omkring jordblokken. Næste skridt var at undergrave kassen et lille stykke ad gangen, så der kunne skrues brædder fast som bund. Efterhånden som dette arbejde skred fremad, blev kassen klodset op, så den til sidst stod helt frit. Ved hjælp af en mobilkran blev den tonstunge kasse løftet op af udgravnin-

■ *Kassen med dobbeltgraven løftes op af udgravningen.*

gen og kørt til museet, hvor den endelige udgravning kunne gå i gang.

Ved udgravningen har vi sørget for at bevare selve graven, sådan at hver en knoglestump eller sten – med få undtagelser – ikke har været taget op, men ligger på den oprindelige plads. Det har den fordel, at man til enhver tid kan foretage nye iagttagelser og opmålinger af skeletterne og andre ting i graven. Samtidig har graven et meget autentisk udtryk, når den i dag ses i museets udstilling.

Skeletterne

Graven var orienteret omtrent nord-syd og målte 1,05 x 2,15 meter. Nedgravningen var 36 cm dyb, regnet fra undergrundens overflade. Da moderne landbrugsdrift, og måske også tidligere tiders haverosion, har fjernet noget af undergrunden, har graven oprindelig været dybere.

De døde ligger udstrakt på ryggen med hovederne i syd. Den voksne er anbragt midt i graven. På hans venstre side ligger barnet, tæt op ad gravens kant. Mandens overkrop bøjer over mod barnet, sådan at deres hoveder næsten rører hinanden. Mandens venstre arm ligger hen over barnets højre arm og ben. De har begge armene tæt ned langs siderne og benene samlede. Denne kropsstilling, som ses i de fleste af stenalderens skeletgrave, tyder på, at de døde var svøbt i skindtæpper.

Når man tager i betragtning, at skeletterne har ligget i jorden i 8000 år, er de ret velbevarede. Den største skade, man bemærker, er, at kranierne er knuste. Det skyldes trykket af den omgivende jord, og er altså sket efter døden.

Vurderingen af de dødes køn og alder er foretaget af antropolog Pia Bennike[4]. Det er på grundlag af bækkenform, kranieform og de øvrige knoglers størrelse og form, at den voksne kan bestemmes til at være en mand. Aldersbestemmelsen baserer sig i første omgang på tænderne. Vurderet ud fra tandsliddet, har mandens alder ved døden været 25-30 år. Da der er lettere slidgigtforandringer på flere af rygsøjlens hvirvler, er 30 år den mest sandsynlige alder. Manden var omtrent 173 cm høj - pænt for stenaldermænd, som gennemsnitlig var 166 cm høje[5].

Det kan som regel ikke lade sig gøre at bestemme barneskeletters køn - heller ikke i dette tilfælde. Men der er tale om et ca. fireårigt barn. Det er afgjort ud fra tændernes frembrud og slid. Alle mælketænder er fremme, og de bagerste kindtænder har tandslid på tyggefladen. Hverken de blivende fortænder eller kindtænder er brudt frem.

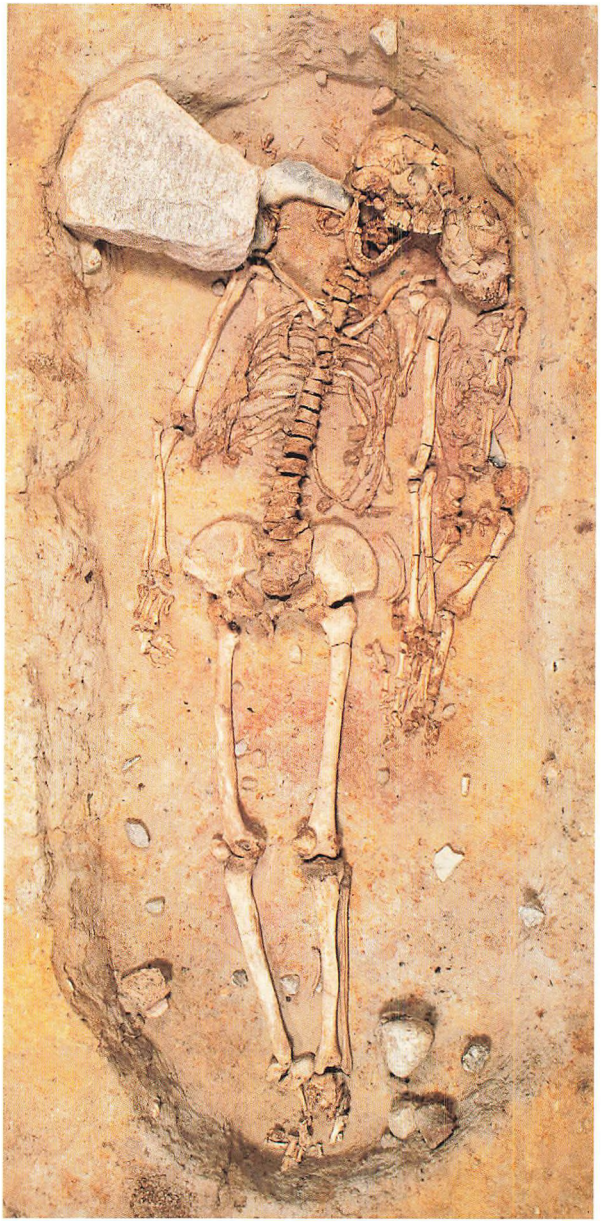

■ *Dobbeltgraven set ovenfra. Foto: Arnold Mikkelsen. Th. ses en planteg-ning af graven.*

Mandens tænder er meget slidte. Tandkronerne er helt flade, og den hårde tandemalje er slidt væk, så den underliggende dentin ses som øer på skære- og tyggefladerne. Det var almindeligt, at stenalderens jægere havde et udtalt tandslid allerede i 18-19 års alderen. Det skyldtes en kombination af grov kost, og at man brugte tænderne som arbejdsredskab – måske tyggede man skind, for at blødgøre det, eller man brugte tænderne som "skruestik". Til gengæld havde stenalderjægerne næsten aldrig huller i tænderne som følge af caries, heller ikke vores mand og barn. Det skyldtes den proteinrige kost, og at man ikke havde adgang til søde sager[6].

Kraniebrud

Der er ingen synlige spor efter sygdom på skeletterne – men der er spor efter vold! I højre side af baghovedet har jægeren et kraniebrud. Det var en alvorlig, livstruende skade, men han overlevede. Læsionen ses som en 2,4 cm lang, U-formet gennembrydning af kraniet, og det passer med, at det kunne være æggen af en flint- eller stenøkse eller måske en hjortetaksøkse, der har forårsaget skaden. Bruddets

■ *De fladslidte tandkroner i mandens underkæbe.*

kanter er afrundede, og det viser, at læsionen er ophelet.

Hovedlæsioner ses af og til hos stenalderjægerne. Læsionerne kunne være livstruende, som tilfældet her, men i reglen var de mere begrænsede. En ca. 35-årig kvinde fra en anden grav på bopladsen har to mindre skader i henholdsvis panden og baghovedet. Måske er der tale om spor fra øksehug, men kvinden kan også være såret på anden vis. Skaderne gik ikke gennem kraniet, men efterlod to små fordybninger. Læsionerne var altså ikke alvorlige, men selvfølgelig smertefulde og blødende. Lignende moderate skader ses relativt ofte på stenalderens mænd og kvinder, men det er ikke altid let at afgøre, hvad der forårsagede dem. Derimod er der ikke tvivl om, at den stenalderkvinde, der i 1990 blev fundet i en grav ved Hotel Marina i Vedbæk, havde været udsat for vold. I nakkeregionen har hun nemlig en stor, oval fordybning, som kun kan være frembragt af et voldsomt slag med en stump genstand. Men også hos hende er såret ophelet[7]. Alvorlige

skader ses på adskillige kranier, men fælles for alle de hovedlæsioner, vi kender fra Danmarks jægerstenalder er, at ingen af dem var dødelige. Vold med dødelig udgang kender vi kun i ét tilfælde, nemlig en grav fra Vedbæk, hvor en mand har en pilespids af ben siddende fast mellem halshvirvlerne. Dermed ikke være sagt, at alle de andre, vi kender fra gravene, døde fredeligt. Dødelige stik, snit eller kvælning efterlader ikke nødvendigvis spor på skeletterne. Men de læsioner, vi kan iagttage, giver alligevel indtryk af, at volden var begrænset. De sårede fik et enkelt slag i hovedet, som gjorde dem ukampdygtige eller jog dem på flugt. Slagene kunne være voldsomme, men de blev ikke gentaget, sådan som man ser det, når der er tale om krig eller mord[8].

Vi tror, at voldssporene er udtryk for territoriale stridigheder – stridigheder mellem de nabogrupper, som befolkede stenalderfjordene ved bl.a. Nivå, Vedbæk og Ordrup. Befolkningsgrupperne havde naturligvis kontakt med hinanden, ligesom man havde kontakt til stenalderjægerne på den anden side af Øresund. Det sociale fællesskab var ganske enkelt en nødvendighed, hvis man ville sikre reproduktionen. Jægerne i Øresundsregionen var bundet sammen i et netværk, hvor man bl.a. gennem giftermål sørgede for gruppernes overlevelse[9]. Det var disse grupper, der kunne tørne sammen i stridigheder om territorier eller andet. Her gjaldt det først og fremmest om at jage modparten væk og at vinde hævd. Men man var ikke ude på at slå hinanden ihjel. For hvordan skulle man sikre reproduktionen, hvis de unge mænd eller kvinder i nabofjorden var døde?

■ *Midt i billedet ses den U-formede kranielæsion.*

Det sidste måltid

Fra hovedet bevæger vi os ned til mandens maveregion, for her er der også informationer at hente. I bækkenet, lige oven på korsbenet, blev der iagttaget en let mørkfarvning af jorden. Kiggede man

■ *I midten af mandens bækken ses resterne af maveindholdet.*

nøjere efter, kunne der ses nogle små bitte stykker trækul og nogle fiskeben – sandsynligvis var det rester af mave-/tarmindholdet. Jorden blev forsigtigt gravet op og sendt til Zoologisk Museum i København, hvor zoolog Inge Bødker Enghoff analyserede prøven. Det følgende er uddrag af analyserapporten[10].

Jordprøven bestod af hårdt sammenkittede klumper. Det lykkedes at opløse nogle af klumperne, så jorden kunne filtreres gennem en finmasket sigte. På den måde blev der fundet talrige små hudtænder fra skrubbe. Hudtænderne er omdannede skæl, som foruden selve pladen med årringe også omfatter en fortykket plade forsynet med adskillige spidse små tænder. Det er på grund af disse hudtænder, at skrubbernes overflade føles ru og stikkende – heraf navnet "skrubbe". Foruden hudtænder indeholder prøven også talrige stumper af finnestråler og strålebærere. Der er også enkelte små ryghvirvler, hvoraf to kan bestemmes til ål.

Der er altså god grund til at tro, at

skrubber og ål indgik i et af den afdødes sidste måltider. Indtagelsen af de små knogler kan for eksempel være sket, hvis måltidet bestod af en fiskesuppe med kødet i, eller hvis manden har suttet og gumlet på fiskebenene for at få alt "det gode" med. Der er mange, som holder specielt af den fede kant ved fiskenes finner.

At vi har rester af et fiskemåltid stemmer godt overens med, hvad vi ellers ved om mandens kostvaner. Dem kan man belyse ved at måle knogleprøvens indhold af de to stabile kulstofisotoper ^{12}C og ^{13}C. Fødekæderne i havet og på land har forskelligt $^{13}C/^{12}C$-forhold. Det vil afspejle sig i menneskets knogler, så man omtrent kan afgøre, hvor stor en andel af føden, der kom fra havet, og hvor stor en del, der kom fra landjorden. For mandens vedkommende viser målingen, at ca. 50 % af føden kom fra havet[11]. Da barnets knogler ikke indeholdt kollagen, kunne der ikke udføres en tilsvarende måling her.

Okkerfarve

Ligesom i mange andre af jægerstenalderens grave, er der farvespor af rødbrændt okker i dobbeltgraven. Okker kan indsamles som konkretioner i undergrunden, de såkaldte lerjernsten. Naturligt okker har en gulbrun farve, men når det ristes over ild, antager det den karakteristiske rødbrændte og stærkt afsmittende farve, vi kender fra gravene[12]. I en af bopladsens hyttetomter er der muligvis spor fra sådan en "ristningsproces", for her lå en stor gul lerjernsten tæt ved siden af et område, hvor hyttegulvet var rødfarvet af brændt okker[13].

I graven fandtes okkerfarven både som mere eller mindre diffuse pletter, som små millimeterstore stykker og som lidt større sammenhængende stykker. Okkersporene sås navnlig på gravbunden lidt ovenfor mandens kranie og omkring barnets kranie, langs barnets venstre side, ved mandens brystregion og mellem hans lårben. Farvesporene stammer måske fra okkerfarvet skindtøj, de døde var begravet i, men farven kan også være spredt som et led i begravelsesritualet.

Et par særlige sten

Til venstre for mandens hoved ligger en usædvanlig stor sten. Set ovenfra har stenen nærmest et trapezformet omrids

med målene 30x34 cm. Stenen har en flad over- og underside og er ca. syv cm tyk. Stenen ligger vandret i graven, og var dækket af gravfyld. Det virker som om, man bevidst har placeret den sådan, og at der ikke er tale om f.eks. en nedfalden eller væltet gravsten, der har markeret graven på overfladen.

Stenen blev, som en af de få genstande i graven, løftet op, bl.a. for at vi kunne undersøge, om den dækkede over noget særligt. Og det gjorde den! Umiddelbart under stenen sås der en tydelig, rund plet, hvor jorden var mørkfarvet. Der er højst sandsynligt tale om en rest af organisk materiale, der har overlevet årtusinders ophold i jorden, fordi det var beskyttet af stenen. Plettens form, der har en diameter på 11 cm, leder tanken hen på, at der kan være tale om rester af en æske af træ eller bark eller måske et lille træfad.

Den ene ende af den store sten hviler direkte oven på en anden sten. Det er en flintknold, hvor den oprindelige overflade stadig er intakt, bortset fra enkelte steder, hvor små naturlige fremspring er hugget af. Flintknolden er krum med uens tykkelse og måler 27 cm i længden. Det er den tykkeste ende af knolden, som den store flade sten hviler på. Den tynde ende ligger ind under mandens nakke. Vi opfatter flintknolden som et fallossymbol. En lignende fallos blev fundet ved ildstedet i en af bopladsens hyttetomter[14]. Fallosser af flint kendes fra enkelte andre danske stenalderbopladser, hvor flintstykkernes bløde kridtskorpe kan være dækket af indridsede, geometriske mønstre. De to stykker fra Nivå har ikke sådanne mønstre, måske fordi knoldene har en hård overflade, der ikke umiddelbart kan ridses i. Vi opfatter fallosstenene som en form for frugtbarhedssymboler.

Tandsmykker

Dobbeltgraven er den eneste grav på Nivå 10-bopladsen, hvor de gravlagte har fået deres personlige smykkeudstyr med sig i form af dyretænder. Smykkeudstyret består af et tandsmykke, tænder og tandperler, i alt 17 hjortetænder.

Dyretænder og tandperler ses for det meste kun i børne- og kvindegrave. Det er kun for- og hjørnetænderne fra skovens vildt, der blev brugt til smykker og dekorationer på skindtøjet. Langt de fleste tandperler stammer fra kronhjort

■ *Tandsmykket på fallosstenen.*

og rådyr. Mere sjældne er tandperler fra vildsvin, bjørn, urokse og elg.

Ved mandens højre skulder og direkte oven på fallosstenen ses et tandsmykke, der består af syv tænder fra underkæben af en kronhjort. Tænderne er skåret fri af kæbebenet på hjorten, men bliver holdt sammen af tandkødet, så det fremstår som et stort sammenhængende tandsmykke. Tænderne er ikke yderligere bearbejdet, som det for eksempel ses ved andre tænder, hvor der er skåret hak eller furer i tandroden, så de bedre kan fæstnes til en dragt. Smykket med de syv tænder måler 5 x 2,8 cm. Egentlig skulle der være otte tænder fra undermunden af hjorten, for at tandsættet var komplet. Tandsmykker af denne art er sjældne i gravene fra jægerstenalderen. I nabofjorden ved Vedbæk har to mindre børn og en ældre kvinde fået sådanne tandsmykker med i graven.

Lige neden for tandsmykket, men liggende på selve gravbunden, ses tre hjortetænder mere. I to af dem er der skåret et hak, som har gjort det muligt at sy dem fast på skindtøjet. Den tredje tand er ikke bearbejdet, så måske er det den manglende hjortetand til tandsmykket.

På den anden side af fallosstenen ligger yderligere en samling af fem hjortetænder. Denne samling kan tænkes at være resterne af endnu et tandsmykke.

Tidligere fund viser, at denne form for tandsmykker er knyttet til kvinder og børn - så hvordan skal smykket i graven her forstås? Der er ikke skåret furer rundt om tandrødderne på smykket, og det ligger ligesom isoleret på fallosstenen uden direkte kontakt til manden, så det er svært at forestille sig, at smykket har været fæstnet på en skinddragt eller kappe. Måske er begge tandsmykker lagt som pynt på selve fallosstenen.

Mellem barnets lårben ligger en hjortetand, der er gennemboret, så den f.eks.

kunne hænges i en snor om barnets hals eller håndled. Lige under drengens bækken ligger endnu en hjortetand. Det er svært at afgøre, om denne tand også er bearbejdet, da næsten hele tandroden er væk.

Hvorfor dobbeltbegravelser?

Fra Danmarks jægerstenalder kender vi 10-12 begravelser af to eller flere personer. Man plejer gerne at opfatte disse grave som begravelser af samtidige dødsfald, der var forårsaget af f.eks. ulykker, sygdomstilfælde eller voldelige hændelser. Men kigger vi nøjere på de gravlagtes kropsstilling og placering i gravene, skal nogle af gravlæggelserne måske forklares på anden vis. I tilfældet med vores mand og barn fra Nivå bemærker man skeletternes usymmetriske placering. Manden ligger let bøjet, som om man har løftet ham ved lænden og skubbet ham lidt mod højre (eller mod venstre, når man ser graven ovenfra). På den måde er der akkurat skabt plads til barnet, som ligger klinet op ad gravens kant. Det kan tyde på, at manden er gravlagt først, og at barnet kom til senere. Godt nok ligger mandens venstre arm henover barnet, men den kan man jo have løftet, da barnet blev placeret. En lignende asymmetri og "rækkefølge" ses i en anden grav fra Nivå, hvor en 16-18-årig kvinde er begravet ved siden af en ca. 25-årig mand. Her er graven tydeligvis ment til kvinden, for den er alt for kort til manden, som måtte placeres med bøjede ben. Det virker som om, kvindens overkrop er skubbet lidt mod venstre (mod højre, når man ser graven ovenfra), måske i forbindelse med, at manden er lagt ned? Man ser noget tilsvarende i en grav fra Vedbæk, hvor en ca. 40-årig kvinde er begravet sammen med et treårigt barn[15]. Kvindens overkrop er skubbet lidt til siden, så der blev plads til barnet, der ligesom barnet fra Nivå ligger helt op ad gravens kant.

Man kan altså for hver af de tre grave forestille sig, at der i første omgang kun blev gravlagt én person, og at den anden kom til lidt senere, men før graven blev kastet til. Sådan en situation kunne sikkert opstå på flere måder. I sygdoms- eller ulykkestilfælde, der involverede flere personer, kunne dødstidspunkterne have været forskudte. Eller måske var det kulturelt bestemt, at en person skulle følge en anden i døden. Hvad det sidste angår,

■ *Den gennemborede tandperle vist i naturlig størrelse.*

■ *Dobbeltgraven med den 16-18-årige kvinde og den 25-årige mand.*

er det værd at bemærke, at "efterfølgeren" i to tilfælde var små børn. Måtte de følge en forsørger i døden? I det tredje tilfælde fulgte en mand efter en ung kvinde. Hvorfor? Måske fordi manden blev forsørget af sin kvinde. Manden havde nemlig haft et alvorligt lårbensbrud, hvor knoglestykkerne voksede sammen forskudt, så hans venstre ben blev forkortet med fire centimeter. Manden var altså halt, og det har utvivlsomt hæmmet hans evner som jæger.

Hvad skete der sidenhen?

Fra andre "gravpladser" i Europa, er der mange eksempler på, at gravene fra ældre stenalder ikke altid er et resultat af en isoleret begivenhed. Nogle gange kan man aflæse en proces af kortere eller længere varighed, som er gået forud for lukningen af graven - ligesom det er tilfældet med de tre dobbeltgrave. Men selv efter graven blev kastet til, var begravelsen ikke nødvendigvis et afsluttet kapitel. I adskillige tilfælde kan det ses, at man har genåbnet gravene og fjernet skeletdele for at grave dem ned andre steder. Sådan en genåbnet grav kender vi som nævnt også fra Nivå, hvor man har fjernet dele af skelettet og anbragt dem inde i en hytte[16]. Gravpladsen, eller rettere bopladsen med dens grave, var også resultatet af en dynamisk udvikling, som viser sig mere og mere kompliceret, efterhånden som vi bearbejder udgravningens fund og data.

For eksempel var det en overraskelse, at graven med manden og barnet viste sig at være mere end 8000 år gammel. Det betyder, at vi har måttet flytte den tidligste bosættelse på stedet 500 år tilbage i tid - til den mellemste del af Kongemosekulturen. Nye dateringer viser, at der foregik yderligere en begravelse på bopladsen kort tid derefter. Omkring 5900 f.Kr. blev liget af en voksen person brændt, hvorefter knoglerne blev begravet sammen med rester af ligbålet. Vi har fundet yderlige to brandgrave på bopladsen, hvoraf den ene er kulstof 14-dateret til at være omtrent 800 år yngre, og dermed skal tilskrives ældre Ertebøllekultur. Fra Danmarks jægerstenalder kendes yderligere fire brandgrave. Tre af dem er fra stenalderfjorden ved Vedbæk, mens den sidste er fundet ved Hammelev i Sønderjylland. Hammelevgraven er fra ca. 8250 f.Kr., og

er dermed Danmarks ældst kendte grav[17]. Brandgravsskikken har altså rødder langt tilbage i historien.

I yngre Kongemosekultur, mellem ca. 5600 og 5400 f.Kr., har vi betydelige spor af bosættelser på Nivå 10. I mellemtiden havde vandstandsstigningen omdannet lokaliteten til en lille ø. To af bopladsens fire hyttetomter og mindst to grave, som begge rummede mænd, er fra dette tidsrum. Sandsynligvis skal flere af gravene henføres til samme tid, men vi har problemer med kulstof 14-dateringerne, fordi mange af knoglerne ikke indeholder tilstrækkeligt kollagen.

Omkring 5400 f.Kr. var havet steget så meget, at det overskyllede øen, som forblev ubeboelig i de næste ca. 400 år. Derefter trak stenalderhavet sig midlertidigt tilbage, og øen genopstod. Stenalderjægerne bosatte sig på ny på øen, og fra den tid, som svarer til slutningen af ældre Ertebøllekultur, har vi yderligere to hyttetomter og mindst to grave. Den ene grav er en brandgrav med knoglerester af en mindst 30-årig mand, den anden en skeletgrav med en mand, der blev 25-35 år.

Allerede ca. 4800 f.Kr. opslugte havet på ny øen, og derefter forblev den helt eller delvist overskyllet gennem resten af jægerstenalderen. Og det er vores held! For ellers havde stenalderjægerne ganske sikkert bosat sig her igen og igen, så sporene af de ældre bopladser var blevet forstyrret. Lokaliteten må nemlig have haft en særlig god beliggenhed eller en særlig betydning, siden jægerne valgte at slå sig ned her, så snart det var muligt. Fra både Nivå og Vedbæk véd vi, at gravene findes på flere forskellige bopladser, men også at der findes bopladser med særligt mange grave: Bøgebakken ved Vedbæk Skole med 19 grave og Nivå 10 med 12 grave. Antallet af grave kan hænge sammen med, hvor længe bopladserne var i brug, men der kan også være tale om lokaliteter, som havde en særlig betydning. Måske blev Nivå 10-bopladsen fra første færd valgt til begravelser, fordi stedet havde en karakteristisk beliggenhed ved udmundingen af stenalderfjorden. Det er jo ikke givet, at bopladsens placering altid beroede på rationelle valg. Var det bopladsen, der bestemte, hvor gravpladsen lå – eller var det omvendt?

Litteratur

Bennike; P. 1993: Menneskene. I: Hvass, S. og Storgaard, B.: Da klinger i muld. 25 års arkæologi i Danmark. København, s. 34-39.

Bennike, P. 1997: De døde i jægerstenalderen. To gamle mænd fra Korsør Nor. I Pedersen, L., Fischer, A. & Aaby, B.: *Storebælt i 10.000 år. Mennesket, havet og skoven.* København.

Bennike, P. 2009: Antropologisk gennemgang af menneske skeletfund fra Nivå 10. Upubliceret rapport, december 2009.

Enghoff, I.B. 2010: Foreløbig bestemmelse af knogler fra HØM 106: A 129 x12.490. Upubliceret rapport, Zoologisk Museum København, august 2010.

Jensen, O.L. 1998: En stenalderboplads i Nivåfjorden. Udgravningen af bopladsen Nivå 10 fra yngre Kongemose- og ældre Ertebøllekultur. *Hørsholm Egns Museum. Årbog* 1997, s. 7-24.

Jensen, O.L. 2001: Kongemose- og Ertebøllekultur ved den fossile Nivåfjord. I Jensen, O.L., Sørensen, S.A. & Hansen, K.M. (red.): *Danmarks jægerstenalder – status og perspektiver*, s. 115-129. Hørsholm Egns Museum.

Jensen, O. L. 2003: A Sunken Dwelling from the Ertebölle Site Nivå 10, Eastern Denmark. I Larsson, L. Kindgren H., Knutsson, K., Loeffler, D. og Åkerlund, A. (red.), *Mesolithic on the Move. Papers presented at the Sixth International Conference on the Mesolithic in Europe, Stockholm 2000*, s. 230-238. Oxford, Oxbow Books.

Jensen, O.L. 2006: Stenalderjægernes hytter og grave ved Nivå. *Hørsholm Egns Museum. Årbog 2005-2006*, s. 6-31.

Jensen, O. L. 2009. Dwellings and graves from the Late Mesolithic site of Nivå 10, eastern Denmark. I S. B. McCartan, R. Schulting, G. Warren and P. Woodman (red.): Mesolithic Horizons. *Papers presented at the Seventh International Conference on the Mesolithic in Europe, Belfast 2005.Volume I*, s. 465-472. Oxford, Oxbow Books.

Jensen, O.L. og Mørck, P.B. i tryk: Rituals reflected in Dwellings and Graves from the Late Mesolithic Site of Nivå 10 in Eastern Denmark. I P. Arias (red.): *MESO 2010. The Eighth International Conference on the Mesolithic in Europe (Santander, 13th–17th September 2010)*. Oxford, Oxbow Books.

Kannegaard, E. og Koch, C.B. 1993: *Mesolithic Graves and the Iron-oxide Mineralogy of the red Ocher. Report and Analyses from new Ertebollefinds on Djursland.* Upubliceret manuskript.

Petersen, E.B., Alexandersen, V. og Meiklejohn, C. 1993: Vedbæk, graven midt i byen. *Nationalmuseets Arbejdsmark*, s. 61-69.

Rogers, T. 2004, Recognizing Inter-personal Violence: A Forensic Perspective. I Roksandic, M. 2004: *Violent Interactions in the Mesolithic. Evidence and Meaning.* BAR International Series 1237, s. 9-21.

Noter

1 Jensen 1998, 2001, 2003, 2006, 2009.

2 Jensen 2006, Jensen og Mørck i tryk.

3 AAR 14934, knogleprøve fra venstre lårben, 7265±38 ^{14}C yr BP, $\partial^{13}C$ = -15,69, 6221-6058 calBC. Dateringen er korrigeret for reservoireffekt: 193 ^{14}C yr (400 yr x 0,48).

4 Bennike 2009.

5 Bennike 1993, s. 37

6 Bennike 1997, s. 105.

7 Petersen, Alexandersen og Meiklejohn 1993, s. 61 ff.

8 Rogers 2004, s. 14 ff.

9 Jensen 2006, s. 28 f.

10 Enghoff 2010.

11 At omtrent halvdelen af mandens kost bestod af fisk, sæler, muslinger eller anden marin føde lyder måske umiddelbart af meget. Men faktisk er manden den mindst "marine", vi kender fra stenal-

derfjordene ved Nivå og Vedbæk. Her viser $^{13}C/^{12}C$-forholdet i knogleprøver fra andre skeletter, at 60-70 % af føden var marin. Det behøver imidlertid ikke at afspejle en reel forskel i føden, for $^{13}C/^{12}C$-forholdet afhænger også af, hvor marint miljøet er. Da stenalderens Øresund blev mere marint påvirket i takt med havstigningen, kan det betyde, at skeletterne af de arkæologisk ældste mennesker – som vores mand hører blandt – har et $^{13}C/^{12}C$-forhold, der peger mere i retning af landbaseret føde, selvom de spiste ligeså meget marin føde som de senere individer.

12 Kannegaard og Koch 1993.

13 Jensen 2006, s. 18 f.

14 Jensen 2006, s. 19.

15 Petersen, Alexandersen og Meiklejohn 1993, s. 63.

16 Jensen 2006, s. 21 ff.

17 http://www.museum-sonderjylland.dk/

Jakob Schlein Andersen og Mette Palm

Jernudvinding – fagre nye verden anno 500 f.Kr.

Stenalder, bronzealder og jernalder – de tre overordnede perioder i vores forhistorie – er navngivet efter de materialer, der var vigtigst til fremstilling af redskaber. Navnene afspejler samtidig den teknologiske udvikling, der fandt sted i løbet af forhistorien. Allerede i den antikke verden blev metaller benyttet til at karakterisere og navngive fortiden. Guldalderen var den første tid, hvor guder og mennesker levede sammen side om side på jorden. Herefter blev livet hårdere og menneskenes moral gradvist dårligere i løbet af sølvalderen og kobberalderen. Til sidst blev det jernalder, hvor krig og grådighed markerede lavpunktet i menneskets historie. Således beskrev den romerske forfatter Ovid – i grove træk – den antikke verdens fortælling om verdensaldrene i 1. årh. e.Kr.[1], men myten om verdensaldrene kan følges længere tilbage i tiden. I det 8. eller 7. årh. f.Kr. beskrev den græske forfatter Hesiod på lignende måde forhistorien som beboet af forskellige slægter, hvis karaktertræk blev beskrevet ud fra metaller[2]. Antikkens verdensaldermyte har således et negativt syn på samfundsudviklingen, hvor jernalderen er slutningen i en negativ cyklus. Nutidens arkæologiske periodeinddelinger har derimod rod i darwinismen og en tankegang om en fremadskridende udvikling, hvor jernalderen ses som den mest udviklede periode.

De ældste jerngenstande blev fremstillet i Mellemøsten for over 5000 år siden. I begyndelsen brugte man meteorjern, og jerngenstande var derfor både sjældne og kostbare. En egentlig jernteknologi blev udviklet i Mellemøsten og omkring 700 f.Kr. begyndte jernproduktionen for alvor i Centraleuropa og på øen Elba ud for Italien. I Danmark begyndte jernalderen i det 6. årh. f.Kr. Nogle få jerngenstande kan dateres tilbage til bronzealderen, men jernet fik først for alvor betydning,

da teknikken til udvinding fra lokal myremalm blev udviklet ca. 500 år f.Kr. Hvorvidt bønderne i Nordsjælland så den nye jernteknologi som en negativ eller positiv udvikling, ved vi ikke noget om, af den simple grund at de ikke skrev deres tanker ned. Til gengæld har en række udgravninger af jernalderbøndernes bopladser i Nordøstsjælland afdækket hvad de rent faktisk gjorde, og har dermed givet ny indsigt i karakteren af jernudvindingen her på egnen.

Jernalderbopladser og jernudvinding i Nordøstsjælland

Antallet af udgravede jernalderbopladser i Danmark er steget kraftigt i løbet af de seneste årtier, og dermed også mængden af fund og informationer om livet i jernalderen. I kraft af resultaterne fra disse udgravninger træder et stadig mere tydeligt billede frem af jernalderens bosættelser. Det gælder også for det område, som Hørsholm Egns Museum har det arkæologiske ansvar for, hvor antallet af kendte bopladser nu er oppe på næsten 60. Her tegner sig et klart billede af Nordøstsjælland som et forholdsvist tyndt befolket område, hvor små selvforsynende gårdenheder, bestående af kun et enkelt eller to samtidige beboelseshuse, har ligget spredt i landskabet. Undersøgelserne viser også, at store dele af området affolkes kort efter Kristi fødsel[3].

Bopladserne, der er markeret på kortet, repræsenterer fund af vidt forskellig størrelse og undersøgelsesniveau. Bopladser som Teglbuen Nord I og II udgør større sammenhængende bopladsområder, der er afdækket med gravemaskine og undersøgt i deres helhed. I den anden ende af spektret findes pladser, hvor kun en ganske lille del af bopladsen er undersøgt, f.eks. i et smalt arbejdsområde ved nedgravning af ledninger, uden mulighed for at afklare bopladsens karakter eller omfang.

Ved undersøgelser af bopladser fra jernalderen er det almindeligt at finde lerkarskår og andet udsmid fra husholdningen. Blandt dette affald er der en ikke ubetydelig mængde genstande, der stammer fra jernudvinding. Det er fund, der spænder over en enkelt lille jernslagge til større samlinger af genstande, som repræsenterer affaldsprodukter og materialer fra hele udvindingsprocessen[4]. De mest

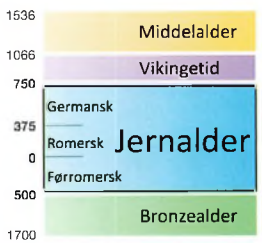

■ *Tidstavle med de perioder der er omtalt i artiklen.*

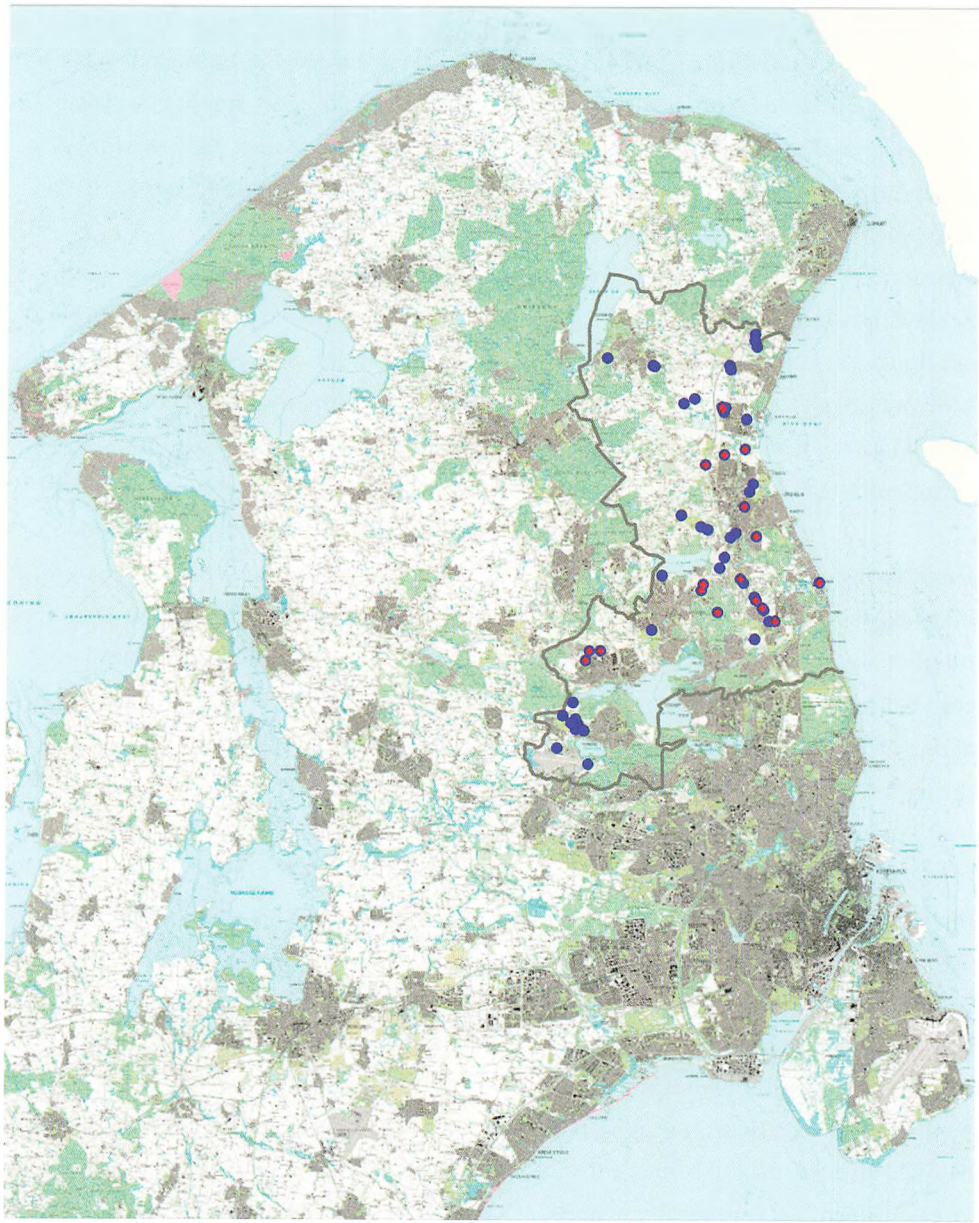

■ *Kortet viser undersøgelsesområdets placering på Sjælland, der svarer til Horsholm Egns Museums arkæologiske ansvarsområde. De blå cirkler markerer fund af bopladsspor fra jernalderen. De røde markeringer viser, hvor der er fundet spor af jernhåndtering. Indeholder data fra Geodatastyrelsen/ DTK/kort25, Klassisk.*

omfattende spor efter jernudvinding og jernhåndtering blev udgravet i 2011 ved Teglbuen i Niverød.[5] Hertil kommer en række mindre fund fra de senere års udgravninger samt enkelte ældre fund fra museets magasiner. Alt i alt er der nu indsamlet så stort et fundmateriale, at det er muligt at give et nuanceret billede af hvornår, hvordan og i hvilket omfang Nordsjællands bønder tog den nye jernteknologi til sig.

Som det ses på kortet, ligger fundene spredt ud over hele undersøgelsesområdet, men der er dog nogle koncentrationer samt nogle fundtomme områder. Ingen af disse afspejler reelle forhold i jernalderen. Der, hvor fundene er flest, er områder, hvor nutidens byggeaktivitet har været stor, hvilket har ført til mange arkæologiske undersøgelser. Eneste undtagelse er området ved Værløse i det sydvestligste hjørne, hvor der er udgravet en række jernalderbopladser, men ikke registreret fund fra jernudvinding. Om der virkelig ikke har været jernudvinding på disse bopladser vides ikke med bestemthed, men en ny gennemgang af fundene fra disse udgravninger vil måske give et andet billede.

Spor efter jernhåndtering er både fundet i små gruber, stolpehuller og en markskelsgrøft, men langt de fleste er kommet for dages lys i bopladsernes affaldsgruber. Affaldsgruberne er store huller, der oprindeligt blev gravet for at skaffe ler eller sand, der blev brugt til fremstillingen af keramik, til tætning af husvægge, opbygning af ovne m.m. Gruberne blev efterfølgende fyldt med affald fra husholdningen, men i nogle tilfælde også med affald fra jernudvinding. Der er ikke fundet intakte ovne i undersøgelsesområdet, men i tre tilfælde har vi udgravet det, der ligner bunden af udvindingsovne. Ovnene er også kendt fra de små stykker af ovnvægge, der er fundet i affaldsgruberne.

I hvilke perioder af jernalderen udvinding af jern fandt sted på Sjælland, har været diskuteret i en årrække, og måske kan fundene fra Nordøstsjælland være med til at kaste lys over de overordnede træk i udviklingen. Hovedparten af bopladserne og jernudvindingsfundene, der ses på kortet, er dateret ud fra den keramik, som er fundet i affaldsgruber eller ud fra formen på husenes grundplaner, der ændrede sig i løbet af oldtiden.

Kun enkelte fund er kulstof 14-dateret, men flere naturvidenskabelige dateringer er på vej. Når det kommer til at finbestemme, hvilke dele af jernalderen udvindingsfundene stammer fra, er vi således endnu ikke på helt fast grund. Der tegner sig dog et rids af, hvornår de nordøstsjællandske bønder udvandt jern. To gruber med slagger er naturvidenskabeligt dateret til den tidlige del af jernalderen mellem 360 og 175 før f.Kr. Ingen af disse slagger er dog med sikkerhed udvindingsslagger. Yderligere syv fund kan dateres til omtrent samme periode, ud fra den keramik som udvindingsslaggerne og ovndelene er fundet sammen med. To jernudvindingsfund er fundet uden andre oldsager, men på bopladser fra den tidlige jernalder. Endelig er der fire fund næsten uden tilknytning til andre oldsager, som derfor ikke kan placeres i en bestemt del af jernalderen. Kun én slagge kommer fra slutningen af jernalderen. Den er fundet i et grubehus fra vikingetiden. Slaggen er ikke bevis for jernudvinding i området i vikingetiden, da det er en esseslagge, der stammer fra smedning og ikke fra udvindingen af jern. Tilbage står, at de jernudvindingsfund, der kan dateres, alle er fra de sidste 500 år f. Kr. Det ser dermed ud til, at udvindingen af jern i Nordøstsjælland udelukkende fandt sted i den tidlige del af jernalderen. Om jernudvindingen fuldstændig ophører omkring Kristi fødsel er imidlertid svært at vurdere, da antallet af bopladser falder drastisk i århundrederne e.Kr. og dermed også mængden af fund.

Jernudvinding på bopladserne ved Teglbuen

De to udgravninger ved Teglbuen, lige vest for Niverød, er gode eksempler på den nordøstsjællandske jernudvinding. Bopladserne Teglbuen Nord I og II lå på hver sin lille bakketop med en afstand på knap 100 m, kun adskilt af et mindre vådområde. På de to bopladser er der fundet velbevarede spor af i alt 11 langhuse. Bedømt ud fra formen og størrelsen af husenes grundplaner er den ældste bebyggelse fra førromersk jernalder og den yngste fra yngre germansk jernalder. Det er dog usikkert om der har stået huse på de to bopladser i hele dette tidsrum, der strækker sig fra omkring 400 f.Kr. til 700 e.Kr., eller om der har været flere huse samtidigt.

Når jernalderbonden skulle udvinde

■ *Udsigten over vådområde syd for Gøngehusvej. I det lavtliggende område i den nypløjede mark ses en rødlig bræmme af myremalm, som ploven har løftet med op. Foto: Hørsholm Egns Museum.*

jern af myremalm, havde han brug for en række råstoffer: ler, plantemateriale, trækul og myremalm. Leret og plantematerialet blev brugt til at bygge udvindingsovnen, trækullet blev brugt til at opvarme ovnen og til de kemiske processer ved udvindingen. I forhold til jernudvinding lå bopladserne ved Teglbuen optimalt. Myremalmen kunne graves op i den nærliggende Langstrup Mose, i undergrunden var der velegnet ler, og træ var der også rigeligt af i området. Selv placeringen af bopladserne på kanten af det store plateau, der i dag hedder Holtebakken, med frit udsyn mod vest, har været en fordel, da man har kunnet bruge vinden som naturlig træk i udvindingsovnen frem for at skulle bruge blæsebælgen.

Selve jernudvindingsprocessen efterlader sig en række forskellige spor. Først og fremmest er der selve myremalmen – råstoffet som jernet udvindes af. Myremalm i sin naturlige form er ikke i sig selv bevis for jernudvinding, da det findes naturligt overalt i Nordsjællands vådområder. Som første led i processen med udvinding af jern fra myremalm foretages der en ristning af malmen i åbne bål – og fund af ristet myremalm er derfor indikator på jernudvinding. Den ristede myremalm kan dog også bruges til andre formål end jernudvinding f.eks. som farvepigment. Et kendt eksempel er farven svensk-rød[6].

Næste trin i processen er selve udvindingen, som sker i en specialbygget ovn.

Ved opvarmning af myremalmen til ca. 1200° C smelter sand og andre urenheder i myremalmen og danner slagge, som løber fra. Tilbage i ovnen sidder jernsvampen også kaldet jernluppen, et halvfabrikat der indeholder jern og rester af slagge. Slaggen presses ud af jernsvampen og først da har man rent jern, som danner udgangspunkt for smedning af redskaber, våben, smykker m.m.

Sikre beviser for lokal jernudvinding er f.eks. de svært forgængelige udvindingsslagger. Det er dog ikke alle slagger, der stammer fra udvindingen af jernet. Der dannes også slagge ved smedning. Disse esseslagger har en anden form og sammensætning end udvindingsslaggerne, men det kan være svært at afgøre, hvilken slaggetype der er tale om, især hvis der kun er fundet nogle få fragmenter. En sikker bestemmelse af slaggerne kræver derfor en analyse af deres kemiske sammensætning.

Ved gode bevaringsforhold og gunstige fundomstændigheder er det også muligt at finde dele af selve udvindingsovnene, men modsat af hvad man skulle tro, er ovnskakten af ler sjældent hårdtbrændt som keramik, og den har derfor en tendens til at forvitre og forsvinde med tiden. Den dårlige bevaring skyldes også, at man i oldtiden slog nogle ovntyper i stykker for at få jernsvampen ud, men især at senere pløjning har ødelagt ovnene. Imidlertid kan man nogle gange ud fra slaggernes størrelse og facon bestemme ovntypen. I Danmark anvendte man tre - måske fire - forskellige jernudvindingsovne fra starten af jernalderen ca. 500 f.Kr. og frem til middelalderen omkring 1300 e.Kr.[7] Selv i et lille land som Danmark, ser det ud til, at der var regionale og tidsmæssige forskelle i både konstruktion af udvindingsovnene og i udbredelsen af jernudvindingen. Det er ikke klarlagt, hvorfor disse forskelle eksisterede, men med de senere års arkæologiske forskning begynder man at ane nogle sammenhænge.

På bopladserne ved Teglbuen er der fundet spor af alle stadier i jernudvindingsprocessen samt stykker af udvindingsovnene og slaggerne fra smedning. I det følgende vil jernudvindingsprocessen derfor blive beskrevet med udgangspunkt i fundene fra Teglbuen.

■ *Foto fra forsog med ristningsbål som er baseret på fundet fra Teglbuen. Som ved ristningsbål i den svensk-norske tradition er bålet opbygget af to lag træstokke. Myremalmen lægges på træstokkene i en bred bræmme langs kanten, så der ved "hullet" i midten er sikret god træk under brændingen. Efter brændingen var træet næsten brændt helt væk og myremalmen var jævnt ristet. Foto: Rasmus Christensen og Palle Rosendahl Rømer, Københavns Universitet.*

Myremalmen

Et af de anlæg fra udgravningen, som tiltrak sig stor opmærksomhed, var et ristningsbål. Der er kun udgravet få anlæg af denne type i Danmark, så derfor var der en chance for, at vi kunne få ny viden. Inden man kan anvende myremalmen til jernudvinding, skal den ristes. Grunden er, at myremalmen ofte indeholder op imod 30-50% vand og plantedele. Det fjerner man ved først at lade myremalmen lufttørre og dernæst riste f.eks. på et bål. Ved ristningen påbegyndes desuden en kemisk proces (en reduktion) af jernforbindelserne i myremalmen, som bliver magnetisk og rødfarvet.

Det ristningsbål, som blev fundet ved Teglbuen, var en let nedgravet, fladbundet grube, der målte ca. 1,2x1,6 m. Jorden i den ovale grube indeholdt store bræmmer med lysende, orangerød, ristet myremalm. Der var ikke meget trækul i gruben, hvilket var overraskende, da de pyramidebål, som er blevet anvendt til danske forsøg med ristning af myremalm, normalt efterlader store mængder trækul i det nedbrændte bål. Det har givet anledning til diskussioner om, hvorvidt der

blev anvendt en anden type ristningsbål, f.eks. af samme princip som traditionelt anvendtes i Sverige og Norge[8].

I maj 2013 har studerende fra Københavns Universitet lavet et forsøg med ristning af myremalm baseret på fundet ved Teglbuen, hvor bålet var opbygget i den svensk-norske tradition. Forsøget er i skrivende stund ikke færdigbehandlet[9], men ristningen af myremalmen var umiddelbart mere ensartet end ved pyramidebålet, og mængden af trækul i det nedbrændte bål var lille[10]. Der er dermed flere lighedspunkter med fundet fra Teglbuen.

De større klumper ristet myremalm blev taget op af ristningsbålet og knust til en passende størrelse, inden de kom i udvindingsovnen. Det er vigtigt for udbyttet, at myremalmen har en nogenlunde ensartet størrelse ved udvindingen. På bopladsen er der udgravet en knusesten, som er smurt ind i rød ristet myremalm. Måske har den været anvendt til at knuse de større klumper af ristet myremalm. I ristningsbålet blev der desuden fundet halvdelen af et lerkar, som man sandsynligvis har brugt til at skovle de mindste stykker af myremalmen fra ristningsbålet og over i udvindingsovnen.

■ *Knusesten til findeling af ristet myremalm. Længde: 10,3 cm. Foto: Horsholm Egns Museum.*

Myremalm

Myremalm består af jernforbindelser opstået ved forvitring af mineraler i jorden. Jernforbindelserne føres – i form af jernhydroxider $Fe_2O_3.nH_2O$ – med grundvandet op mod overfladen, hvor myremalmen udfældes. Om det sker i form af tykke lag eller som pulver afhænger af, hvor og hvordan jernhydroxiden udfældes. Ud over jernforbindelser indeholder myremalmen også plantedele og en række mineraler bl.a. i form af sand. Myremalm findes i stort set hele Danmark. Indholdet af jernoxiden hæmatit Fe_2O_3 skal være over 60% før jernudvindingen er rentabel. Analyser af myremalm fra Nordsjælland viser, at jernoxidindholdet varierer mellem 60 og 83% hvilket er en meget høj procentdel[11].

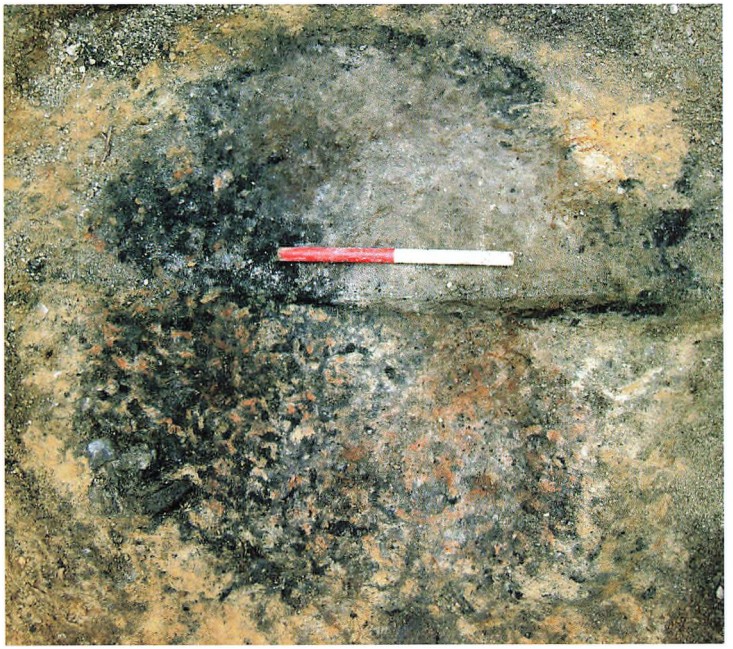

■ *I Rude Skov er der fundet et par gruber, som muligvis er brugt til trækulssvidning. Som det ses på fotoet, var gruberne tæt pakket med trækulsstykker.*

Trækullet

Udover ristet myremalm blev der anvendt trækul til udvindingsprocessen. Både fordi trækul udvikler en meget højere temperatur, end hvis man anvender brænde, og fordi trækullet har nogle egenskaber, der indgår i de kemiske processer ved selve udvindingen. Og som med mange andre materialer i oldtiden har man selv fremstillet sine trækul. Det er sandsynligvis sket i en nedgravning i undergrunden, hvor det har været lettere at kontrollere, at der ikke kom ilt til kullene under trækulssvidningen[12]. Der er sandsynligvis udgravet et par svidningsgruber i Rude Skov[13] nær Rævemose, hvor der også er fundet en slagge fra jernudvinding[14].

Jernudvindingsovnene

I Danmark foregik jernudvindingen i lerbyggede ovne. Bedst kendt er nok skaktovnen, som har en underliggende slaggegrube. Disse slaggegrubeovne er fundet i Jylland og er især kendt fra de store jernudvindingspladser ved Drengsted og Snorup[15]. De dateres til perioden mellem 100 og 600 e.Kr. Til den type ovn har man gravet et hul (en grube) i jorden. Gruben blev fyldt med en prop af halm eller lyngris inden skakten blev bygget ovenover hullet. Under udvindingsprocessen løb slaggen ned i den underliggende slaggegrube, hvor den stivnede som en indtil 200 kg tung slaggeklump. Jernsvampen fæstede sig omkring indblæsningshullerne og for at få den ud, har man slået ovnskakten i stykker.

Fra Sjælland kendes kun en type udvindingsovn – skaktovnen med foranliggende arbejdsgrube. Den kaldes også Espevejovnen efter en sjællandsk fund-

lokalitet, men typen kendes dog også i forskellige varianter fra Jylland. Ovnene dateres gerne til perioden 500 f.Kr. -200 e.Kr., dvs. at jernudvinding har været praktiseret i Danmark fra starten af jernalderen - om end i beskedent omfang.

Espevejovnens skakt er gravet delvist ned i undergrunden i kanten af en grube. Inde i ovnen har der muligvis siddet en form for bundplade af ler - et modstykke til slaggegrubeovnens halmprop - som slaggen har kunnet løbe ned under ved udvindingsprocessen. Der var adgang til ovnrummet gennem en åbning på ca. 25x30 cm i ovnens front. Åbningen har under udvindingen været lukket af en forplade af ler, som var forsynet med et indblæsningshul. Efter endt udvinding har man kunnet tage jernsvampen ud gennem åbningen, ligesom den 5-8 kg tunge slagge i bunden af ovnen også har kunnet fjernes og kasseres. Modsat slaggegrubeovnen fra Jylland kunne Espevejovnen anvendes flere gange. Til gengæld kunne den ikke producere særlig store mængder jern pr. udvinding - måske 1-2 kg rent jern. Men man regner med, at en enkelt udvinding eller to har dækket et års forbrug på en mindre jernaldergård[16].

De slagger, der er fundet på Teglbuen - og på de andre pladser i museets ansvarsområde - er alle små stykker, der er fundet i bl.a. affaldsgruber. Deres facon og størrelse indikerer, at den anvendte ovntype har været af Espevejtypen. Et sikkert bevis for at jernudvindingen på bopladserne ved Teglbuen er foregået i en ovn af Espevejtypen er imidlertid, at der blev fundet en kasseret forplade af ler i en affaldsgrube. Ved den sidste brænding var temperaturen løbet løbsk, så forpladens ene side smeltede og boblede op pga. de gasser, der udvikledes ved den kraftige varmepåvirkning. Desværre var forpladen så skrøbelig efter sit lange ophold i jorden - klemt inde mellem store sten - at den under udgravningen gik i mange stykker.

Der blev også fundet mindre stykker af selve ovnskakten ved udgravningerne. Stykkerne kunne ikke fortælle så meget om skaktens udseende, men de gav spændende viden om selve konstruktionen af ovnen. I leret kan man f.eks. se planteaftryk. Det er organisk materiale, som er æltet ind i leret for at modvirke revnedannelse ved de store temperaturudsving under udvindingen. Når leret var æltet

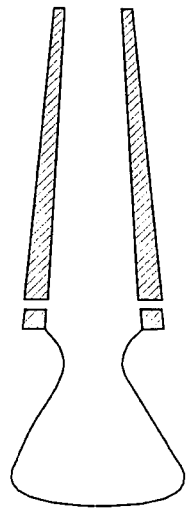

■ *Skitse af slaggegrubeovn. Nederst i ovnskakten ses indblæsningshullerne. Efter Voss 1993a, fig. 2.*

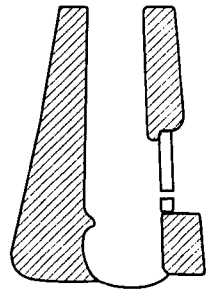

■ *Skitse af Espevejovn. Forpladen med indblæsningshullet er markeret med orange. Efter Jouttijärvi 2006, fig. 9.*

færdigt, ser det ud til, at man har formet det til blokke af samme form som et rugbrød. Disse blokke er nemme at stable rundt til en skakt. For at stabilisere den nybyggede skakt har man isat dyvler, som har holdt sammen på blokkene. I nogle skaktstykker ser man aftryk af disse 2-2½ cm tykke grene.

Jernudvindingsprocessen

Når ovnskakten er gennemtør skal den først forvarmes med brænde, inden selve udvindingen kan finde sted. Derefter kan udvindingen sættes i gang ved at ovnen fyldes skiftevis med lag af trækulsstykker og ristet myremalm. I det første lange stykke tid har ovnen brændt roligt ved hjælp af naturlig træk gennem indblæsningshullerne. Efterhånden som trækullet brænder væk, synker lagene ned gennem ovnen, og der bliver løbende efterfyldt med nye lag af trækul og ristet myremalm.

Inde i ovnen sker der en række kemiske processer mellem trækul og myremalm, som efterhånden får malmens jernpartikler til at kitte sig sammen til en jernsvamp, der er hullet som en ost. Disse huller er fyldt med slagge dannet af sand

■ *Stykke af ovnskakt med aftryk af grene der har holdt sammen på skakten under tørringen. Længde: 13,5 cm.*

■ *Nederst i udvindingsovnen kan temperaturen blive så høj, at indersiden begynder at smelte. Sådan et område med forslagget ler ses på dette stykke ovnskakt. Længde: 17 cm. .*

og andre mineraler fra myremalmen. Jernsvampen er klæbrig og sætter sig på indersiden af ovnvæggen nær indblæsningshullerne. Når den har en passende størrelse, øger man lufttilførslen med en blæsebælg. Det får temperaturen til at stige til ca. 1200°C, hvilket er så varmt, at slaggen bliver flydende og løber ned i bunden af ovnen. Jernet derimod smelter først ved 1528 °C og bliver derfor siddende på ovnvæggen. Derefter lader man ovnen afkøle, indtil jernsvampen kan tages ud.

For at få smedebart jern er det nødvendigt at rense jernsvampen for rester af den slagge, der altid ligger tilbage i hullerne. Altså må jernsvampen varmes op igen til slaggen bliver næsten flydende. Herefter kan man trykke slaggen ud af jernsvampen indtil jernet er rent, og man evt. laver en lille jernbarre. Først efter denne rensningsproces var man klar til at smede redskaber mv. På Teglbuen er der ikke fundet sikre spor efter rensningen af jernsvampen, men fra en lille udgravning ved Kristinehøj i Birkerød er der sandsynligvis fundet en rensningsslagge[17]. Til gengæld er der på Teglbuen fundet slagger fra smedning.

Til trods for at der ved bopladserne på Teglbuen er udgravet sikre spor efter jernudvinding og smedning, så er der ikke fundet et eneste lille stykke jern under udgravningen – hverken i form af redskaber eller jernbarrer. Dette kan virke paradoksalt, men der er en meget nærliggende forklaring: udtjente redskaber er ikke blevet kasseret, men smedet om til nye knive, nåle, spænder, ringe osv. Jernet var en værdifuld ressource, som var arbejdskrævende at producere. Og som tidligere nævnt, så har behovet for jern på en mindre jernaldergård ikke været særlig stort.

Var der jernudvinding på hver en gård?

Set i forhold til jernalderfund fra andre landsdele er bopladssporene få og små i Nordøstsjælland. Det gælder også jernudvindingspladserne, mens fundene fra f.eks. det midt- og sydjyske område er mange gange større, og hvor udvindingsaktiviteterne omfatter i titusindvis af udvindingsovne med en anslået samlet produktion på 4-5.000 ton jern over en periode på 600 år[18]. Men de nordøstsjællandske fund er på trods af deres ringe

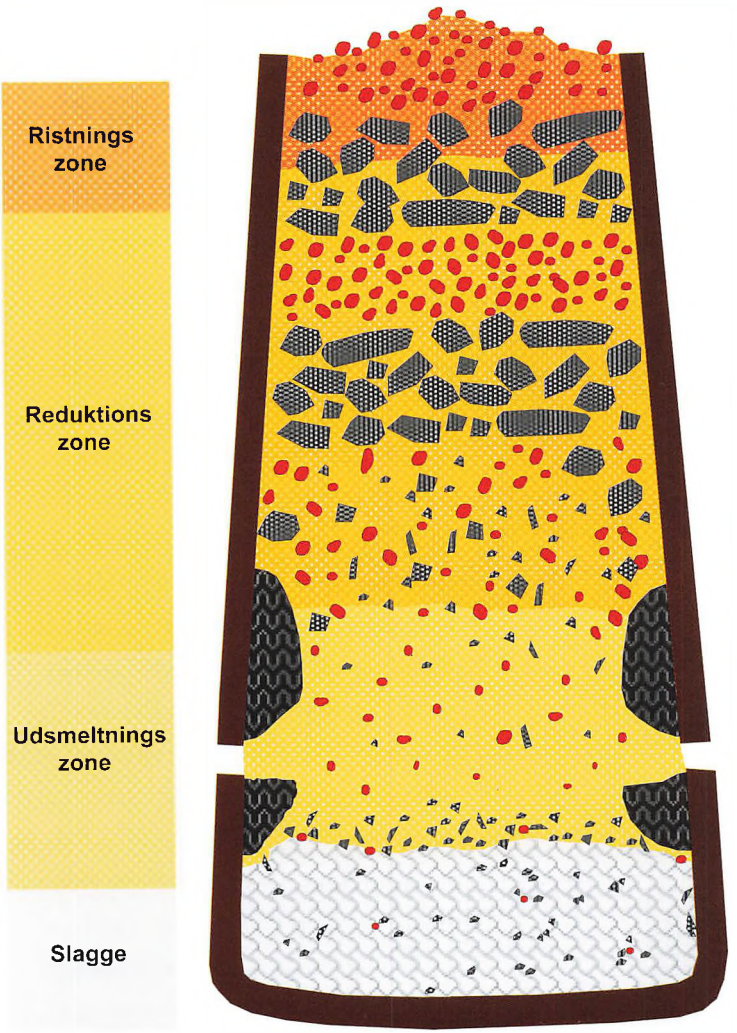

Jernudvindingsprocessen

I ristningszonen varmes lagene af trækul og ristet myremalm op, så det sidste vand fordamper.

I reduktionszonen starter de kemiske processer, som omdanner myremalmen til jern. Gasarten kulmonooxid (CO) dannes ved forbrændingen af trækullet og binder sig til hæmatitten (Fe2O3) i myremalmen, som reduceres, så der dannes wüstit (FeO) og kuldioxid (CO_2). Denne proces sker allerede ved temperaturer under 570°C. Ved temperaturer over 650°C reduceres wüstitten til jern (Fe). De dannede jernpartikler kitter sig sammen og glider længere ned i ovnen til udsmeltningszonen. Her danner de en porøs jernsvamp, som på grund af sit ringe kulstofindhold er blevet klæbrigt og sætter sig på ovnens sider. Jernsvampen er fyldt med trækulsstykker og urenheder (bl.a. sand og andre mineraler) fra myremalmen – det vi kalder slagge.

I udsmeltningszonen fjernes en stor del af disse urenheder ved at ilttilførslen øges f.eks. ved hjælp af blæsebælge. Derved stiger temperaturen til 1000-1400°C, slaggen smelter og flyder ned i bunden af ovnen. Udover sand (SiO) og andre mineralske forbindelser som f.eks. fosforoxid (P_2O_5) og calciumoxid (CaO) indeholder slaggen en stor mængde jernforbindelser, som ikke er blevet reduceret[19]. Spildet er stort ved oldtidens jernudvinding, hvor det ikke er unormalt, at en jernudvindingsslagge indeholder op til 50-60% wüstit (FeO)[20].

■ *Rekonstruktion af en Espevejovn fra et jernudvindingsforsøg i Lejre Forsøgscenter i 1995. Forpladen er endnu ikke sat i, og man kan se ind i ovnrummet.*
Foto: Mette Palm.

■ *Nærbillede af ovnskaktfragment. I leret ses tydelige planteaftryk.*

størrelse en vigtig kilde til belysning af, hvor udbredt jernudvinding var, og hvordan den udviklede sig i løbet af de over 1000 år jernalderen varede.

Hidtil er sporene efter jernudvinding på Sjælland fundet på bopladser, som hverken er særligt rige, eller på anden måde viser spor af at være knyttet til samfundets elite. Det er derfor nærliggende at anse jernudvindingen som en aktivitet, der blev udført på et helt lokalt plan – ude på de almindelige gårde. Men spørgsmålet er, hvor udbredt jernudvindingen egentlig var?

I 1993 var der således kun fundet jernudvindingsspor to steder på Sjælland[21]. Dermed kan de 11 lokaliteter med jernudvindingsspor i Nordøstsjælland her tyve år senere virke bemærkelsesværdigt. En væsentlig årsag til det store antal fund er utvivlsomt den særlige opmærksomhed Hørsholm Egns Museum har haft på jernudvinding i selve udgravningsfasen – hvor jernslagger og ovndele kan være ganske uanseelige og derfor let overses. Dertil kommer en gennemgang af "gamle" fund i magasinerne, hvilket har givet enkelte "nye" fundsteder.

I forhold til organiseringen af jernudvinding på Sjælland giver fundene fra

Hørsholm Egns Museums ansvarsområde svar på nogle spørgsmål og rejser samtidig nogle nye. Det er først og fremmest værd at lægge mærke til, at der i undersøgelsesområdet er jernudvindingsfund på ca. en fjerdedel af alle de kendte jernalderbopladser[22]. I sig selv en ganske høj procentdel – men den reelle andel af jernalderbopladser med jernudvinding har utvivlsomt være væsentligt højere.

Det har den, fordi vi kun finder en brøkdel af de slagger, der blev dannet, og af de udvindingsovne, der var i brug i løbet af jernalderen. Det skyldes især den særlige ovntype, der blev benyttet på Sjælland. Espevejovnen efterlod kun svage spor for eftertiden. I modsætning til i den meget udbredte slaggegrubeovn, der var altdominerende i Jylland, blev der ikke dannet store sammenhængende slagger i de sjællandske ovne. Samtidig har antallet af ovne også været forholdsvist lille, fordi hver ovn kunne bruges igennem flere år, hvilket helt automatisk fører til færre fund, end hvis der blev opført en ny ovn for hver udvinding, der fandt sted. Dertil kommer, at denne ovntype kun har været let nedgravet og derfor ofte er pløjet bort ved moderne landbrugsdrift. Både stumper af de udtjente udvindingsovne og små stykker af jernslagge skal derfor primært findes i bopladsernes store affaldsgruber, hvor det ofte kun er den ene halvdel, der udgraves.

■ *Jernudvindingsslagge fra Espevejovn fundet ved Rævemose i Rude Skov. Længde: 10 cm.*

De "manglende" slagger kan også forklares som en konsekvens af den genanvendelige ovn. I denne ovntype fjernes slaggen efter hver udvinding og bliver derfor ikke automatisk i jorden. Hvis man tænker sig, at slaggen blev smidt direkte på jorden, når ovnen blev renset, er den efterfølgende blevet spredt og slået i utallige stykker ved årtusinders dyrk-

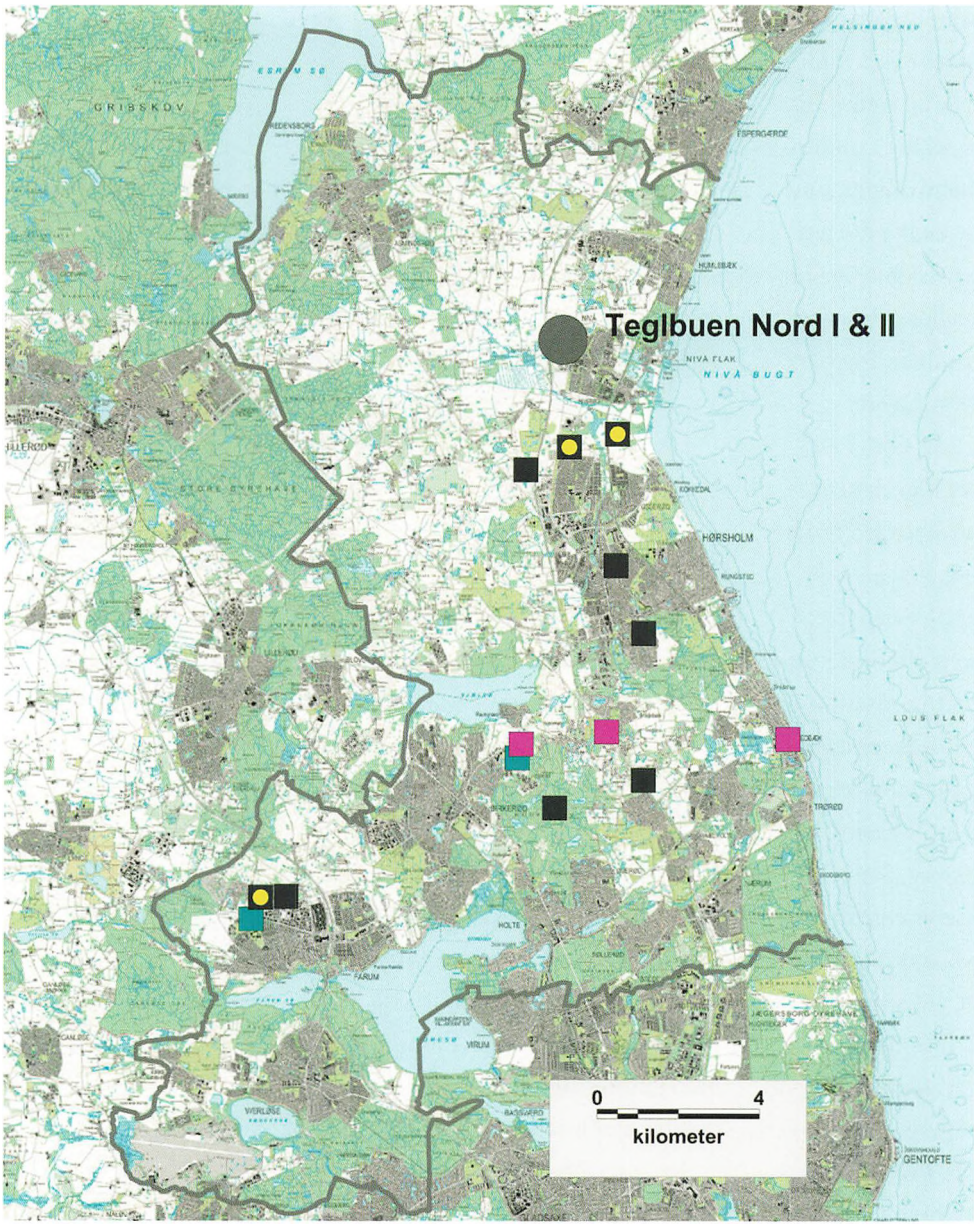

■ *Udbredelsen af forskellige typer fund fra jernhåndtering i Nordøstsjælland. Sort firkant markerer fund af udvindingsslagge. Rød firkant markerer esseslagge. Blå firkant viser de slagger, der ikke kunne typebestemmes. Gul markering er fundsteder for ovnrester. De to fundsteder ved Teglbuen Nord I & II omfatter fund fra alle kategorier. Ud over de viste fund er der også fem lokaliteter med ristet myremalm.*
Indeholder data fra Geodatastyrelsen/DTK/kort25, Klassisk.

ning. Situationen kan sammenlignes med fund af lerkar, hvor det også kun er en lille del af den keramik, der blev brugt i jernalderen, der er endt i affaldsgruberne, og hvoraf kun en brøkdel til sidst findes ved udgravninger. Afsøgninger med metaldetektor vil heller ikke kunne spore sådanne bortkastede udvindingsslagger, da de fleste stort set ikke indeholder rent jern.

Egentlige udvindingsfund forekommer på ca. 20 % af alle pladser, og for de generelt lidt større udgravninger, hvor der også er spor af huse, er tallet godt 25 %[23]. Tallene betyder ikke, at jernudvinding kun foregik på hver fjerde gård. Hvis man tager højde for sandsynligheden for at finde sporene efter jernudvindingen, er der ingen tvivl om, at jernudvinding har været langt mere udbredt, og det er bestemt muligt, at jernudvinding har været en ganske almindelig aktivitet på næsten alle de små spredtliggende gårde i Nordøstsjælland.

Jernudvinding og samfundsudvikling

Der er mange gode grunde til, at jern hurtigt blev en succes blandt oldtidens bønder. Jern var langt bedre egnet til fremstilling af redskaber end den bløde bronze, man hidtil havde benyttet. Dertil kommer, at jernredskaber tilvirkes ved smedning. Ved smedning skal metallet ikke varmes op til over smeltepunktet, hvilket gjorde støbeforme overflødige. Alle disse egenskaber gør jern til et langt mere enkelt materiale at håndtere og bearbejde end bronzen. Den nye jernteknologi kan betragtes som en demokratisering af metalhåndværket - fordi flere havde (lige?) adgang til råmaterialerne, i modsætning til bronzen der skulle importeres. I bronzealderen var adgangen til metallet styret og under kontrol af samfunds absolutte elite. For første gang i historien kunne man fra jernalderens begyndelse selv fremstille metal til produktion af egne redskaber.

Det rejser et nyt spørgsmål; hvorfor ophører jernudvindingen i Nordøstsjælland og måske på hele Sjælland omkring 200 år e. Kr., når det var så fordelagtigt for bønderne?

Det arkæologiske materiale viser, at der sker en specialisering af smedehåndværket, omtrent samtidig med at udvindingssporene forsvinder. Der blev nu smedet sværdklinger efter romersk forbil-

lede, klinger der var så teknisk svære at fremstille, at det lå langt ud over, hvad en gårdsmed formåede. Der er ligefrem en masseproduktion af våben, primært spyd- og lansespidser og skjoldbuler, der viser graden af jernhåndværkets udvikling[24]. Ved jernalderens slutning var smedning af selv knive blevet et anliggende for specialister. Flere typer af jern med forskellig kemisk sammensætning og dermed forskellige egenskaber indgik i knivklingen. Et stykke "hårdt" jern blev lagt i midten mellem to "almindelige" stykker jern og essesvejset sammen til ét stykke. Herved fik man en klinge med en hård kerne, som gjorde det muligt at skærpe den op igen og igen.

Men det var ikke kun smedningen, der ændrede karakter omkring 200 år e.Kr. – hele samfundsopbygningen forandrede sig kraftigt på denne tid. For første gang ser man koncentrationer af magt og rigdomme, der kan sættes i forbindelse med etableringen af fyrstedømmer styret af stormænd.

Var det de nyetablerede fyrster, der forbød lokal jernudvinding – i et forsøg på at kontrollere råmaterialet til våbenfremstilling? Eller gjorde storproduktion i Jylland, der netop tog fart på denne tid, jern til en handelsvare, der var så tilpas billig, at småbønderne med fordel kunne købe jern frem for selv at udvinde det og i stedet koncentrere sig om agerbrug og kvæghold? Der kan også være tale om, at et øget behov for jern og central styring medførte, at udvindingen blev flyttet væk fra bopladserne og i stedet foregik på særlige pladser med let adgang til råstofferne.

Nye tider i Nordøstsjælland

Når man ser på de arkæologiske vidnesbyrd, er der ikke noget der tyder på, at bønderne i Nordøstsjælland havde samme forbehold overfor jernproduktion, som antikkens forfattere. Hvis de har haft moralske betænkeligheder ved den nye teknologi, har det i hvert fald ikke afholdt dem fra at gøre brug af den. Tværtimod peger alt på, at de optog denne nye teknologi meget hurtigt og over hele området – på hver en gård. Nu skal hverken Ovid eller Hesiod sammenlignes med danske jernalderbønder, og det kan jo sagtens være, at de græske og romerske bønder havde et andet og mere pragmatisk syn på jernets fordele og ulemper end samfundets intellektuelle

overklasse. Ovid og Hesiod fik dog ret i det omfang, at jernet førte til mere krig og ufred. Produktionen af jernvåben blev kort efter Kristi fødsel kraftigt forøget, og der er mange arkæologiske spor efter krig, ikke mindst de store krigsbytteofre fra de danske moser.

Kendskabet til udvinding af jern og nemmere og rigelig adgang til jern må være en af mange årsager til eller måske en forudsætning for den centralisering af samfundet, der finder sted i tiden kort efter Kristi fødsel. Paradoksalt nok kan den lokale jernudvinding være et led i den udvikling, der i sidste ende gjorde det nødvendigt at gå væk fra de små selvforsynende enkeltgårde, og som lagde store dele af Nordøstsjælland øde frem til starten af middelalderen.

Litteratur

Hesiodos: *Theogonien. Værker og dage. Skjoldet.* Oversat af Lene Andersen. Klassikerforeningens udgaver, 3. oplag. Gyldendal 1979.

Jensen, Ole Lass 2011: Jernalderens gårde i Nordsjælland. *Horsholm Egns Museum. Årbog 2011,* s. 6-19.

Jensen, Xenia Pauli 2012: Fra landsbysmed til storproducent - fra lokal til overregional våbenproduktion i romersk jernalder. I: Lyngstrøm, H. og M. Ravn (red.) *Produktionen. Smedens Rum 4. Arbejdsrapport fra det fjerde seminar i netværket Smedens Rum. Arkæologiske Skrifter 11. 2012,* S. 25-36. Kan også downloades på http://saxo.ku.dk/smedensrum/

Jouttijärvi, Arne 2006: Smed eller smedemester - analyse af slagger fra Bjergene. *Vejens skjulte skatte – Holbækmotorvejens forlængelse.* Holbæk Museum og Vejdirektoratet, s. 47-57.

Lyngstrøm, Henriette 1998: Bondejern. *Bondens mange næringer. Bol og By, landbohistorisk tidsskrift 1998:2,* s. 48-63.

Lyngstrøm, Henriette 2008: *Dansk Jern. En kulturhistorisk analyse af fremstilling, fordeling og forbrug.* Nordiske Fortidsminder, serie C, bind 5. København 2008, s. 1-242.

Lyngstrøm, Henriette 2011: Iron from Zealandic bog iron ore. I: Boye, L. (red.) *The Iron Age on Zealand. Status and Perspectives.* Nordiske Fortidsminder, Series C, vol. 8. Copenhangen 2011, s. 139-145.

Matthissen, Andre Bendix 2011: Iron production on Zealand. I: Boye, L. (red.) *The Iron Age on Zealand. Status and Perspectives.* Nordiske Fortidsminder, Series C, vol. 8. Copenhangen 2011, s. 117-123.

Nørbach, Lars Christian 1993: Jernudvinding i Danmark ca. 110 f.kr. til ca. 400 e.kr. - set på baggrund af nogle jernudvindingspladser og jernudvindingseksperimenter. *Lag vol. 4,* 1993, s. 37-76.

Nørnberg, Per 2003: Dannelse af røde jorde - magnetiske jernmineraler i Midtjylland. *Geologisk Nyt 2/04,* s. 4-6.

Ovidius Naso, Publius: *Ovids metamorfoser.* Oversat og bearbejdet af Otto Steen Due. 2. udgave, Gyldendal 2012.

Palm, Mette og Jakob Schlein Andersen 2012: Jernudvinding til husbehov? Stumper af jernudvinding fra Niverød i Nordøstsjælland. I: Lyngstrøm, H. og M. Ravn (red.) *Produktionen. Smedens Rum 4. Arbejdsrapport fra det fjerde seminar i netværket Smedens Rum. Arkæologiske Skrifter 11. 2012,* s.83-100. Kan også downloades på http://saxo.ku.dk/smedensrum/

Seerup, Helle 1999: Trækulssvidning - et gammelt håndværk. *Skoven 1999 nr. 31*. Dansk Skovforening. s. 38-40.

Voss, Olfert 1993a: Snorup. Et jernudvindingsområde i Sydvestjylland. *Nationalmuseets Arbejdsmark 1993*, s. 97-111.

Voss, Olfert 1993b: Jernudvinding. I: Hvass, S. og B. Storgaard (red.) 1993: *Da klinger i muld... 25 års arkæologi i Danmark*. Jysk Arkæologisk Selskab, Aarhus, s. 206-209.

Voss, Olfert 2011: Jernstudier. *SKALK 2011 nr.6*, s. 18-23.

Noter

1 Ovidius Naso, vers 89-150 af første bog

2 Hesiodos, *Værker og dage*.

3 Jensen, O.L. 2011.

4 Tre slagger er analyseret naturvidenskabeligt af A. Jouttijärvi, Heimdal-archaeometry (Analyse af slagger fra Sjælland. Upubliceret rapport, maj 2005). Alle andre slagger er bestemt ud fra en visuel bedømmelse foretaget af forfatterne med venlig hjælp fra kolleger. Yderligere analyser vil kunne rykke rundt på kategoriseringen af nogle af slaggerne.

5 Palm og Andersen 2012

6 Nørnberg 2003, s. 4.

7 Lyngstrøm 2008, s. 27ff.

8 Palm og Andersen 2012, s. 86ff.

9 To forsøgsrapporter over eksperimentalarkæologisk forsøg med ristning af myremalm med udgangspunkt i arkæologisk og historisk kildemateriale. Eksamensopgaver på SAXO-instituttet, Københavns Universitet ved hhv. stud.mag. Palle Rosendahl Rømer og stud.mag. Rasmus Christensen.

10 Stud. mag. Rasmus Christensen og lektor Henriette Lyngstrøm, personlig meddelelse.

11 Lyngstrøm 2011, s. 142.

12 Seerup 1999, s. 38.

13 Se udgravningsberetninger; journal nr. HØM 402 Jagtvej II samt journal nr. HØM 403 Jagtvej III.

14 Se udgravningsberetning; journal nr. HØM 400 Rævemose.

15 Voss 2011, 18ff.

16 Lyngstrøm 1998, s. 57.

17 Se udgravningsberetning; journal nr. HØM 393, Kristinehøj.

18 Voss 1993a, s. 110.

19 Nørbach 1993, s. 52.

20 A. Jouttijärvi, Heimdal-archaeometry (Analyse af slagger fra Sjælland. Upubliceret rapport, maj 2005).

21 Voss 1993b, s. 206ff. I den nyeste gennemgang af jernudvinding fra Sjælland omtales 11pladser, men der gøres opmærksom på, at der eksisterer flere fund, se Matthissen 2011.

22 Antallet af jernudvindingsrelaterede fund indenfor undersøgelsesområdet vil sandsynligvis blive forøget ved en ny gennemgang af fundene fra de mange jernalderbopladser omkring Værløse, hvilket ikke er sket i forbindelse med denne artikel

23 Udvindingsfund på 8 ud af 29 pladser.

24 Jensen, X.P. 2012, s. 26ff.

I Hørsholm er jeg født, der har jeg hjemme ...

Jeg er blevet opfordret til at skrive om min barndom og tidlige ungdom her i Hørsholm i 1940'erne og 1950'erne, og fortæller gerne mine erindringer. Jeg har lidt problemer med årstal, men husker mange andre ting tydeligt.

Slagterforretningen på Usserød Kongevej nr. 18

Min far, slagtermester Jens Nielsen, købte ejendommen Usserød Kongevej nr. 18 midt i 30'erne og flyttede fra Karlebo ind i den tidligere købmandsgård. Her blev jeg født i februar 1941 som den yngste datter, og året efter kom min lillebror til verden. Nu havde far og mor seks børn i alt – tre piger og tre drenge. Anne Lise (f. 1928) senere gift med slagtermester Vagner Pind, Verner (f. 1932) uddannet slagter og senere kreaturopkøber i Jylland, Jørgen (f. 1934) og uddannet købmand og senere direktør for Tæppeland, Kirsten (f. 1938) og senere gift med Ole Pagh Andersen her fra Hørsholm, og Mogens (f. 1942), der blev dyrlæge i Jylland.

Min far blev født i 1901 i Bloustrød og uddannet slagter, først i lære i butik og pølsemageri i København, dernæst i lære som slagter i Væggerløse på Falster og sluttede af med at lære at vurdere levende kvæg hos Carl Hvedehave i Usserød. Min mor Christine blev født i 1902 i Højet på Falster, var pige i huset hos provsten i Væggerløse og sluttede som pige hos kunstmaler Berthelsen i Birkerød. Her passede min mor en lille pige ved navn Gudrun, og hende blev jeg opkaldt efter. Pigen døde som ganske lille. Mine forældre blev gift i 1926 og bosatte sig i Karlebo, hvor far fik slagtehus.

Min tidligste erindring er fra 1945, hvor loftsetagen blev udnyttet og nye rum indrettet. Jeg husker, at rummet før var så stort, at jeg kunne cykle rundt om midterbjælkerne på en trehjulet cykel, og

■ *Gudrun Nielsen (senere gift Præst) i 1953.*

■ *Usserød Kongevej 18. Slagtermester Jens Nielsen foran den første slagterforretning i 1937.*

under byggearbejdet låste håndværkerne mig ude, fordi jeg snakkede for meget. Min storesøster påstod, at jeg umuligt kunne huske så langt tilbage, men da jeg fortalte, at døren der op til var orangefarvet og havde et lille vandret håndtag af messing, måtte hun bøje sig. Jeg kunne ikke nå håndtaget. I værelserne ud mod Bybjergvej boede en svend og en ung husassistent, så der var mange at lave mad til og vaske for.

Ejendommen bestod af hovedbygningen ud mod Kongevejen og en bygning langs Bybjergvej. Bygningerne var lukket sammen med en høj mur, og midt i muren var en indgangsdør og ved siden

af en dobbeltport. Længere oppe, forskudt et par meter inde, lukkede et grønt rækværk resten af grunden. Bag rækværket, hvor man var uset fra Kongevejen, holdt en flok arbejdere til og de stod og drak øller for penge, de lige havde hentet inde i Fagforeningens hus, der var naboejendom på Bybjergvej. Mangen en skilling blev drukket op, og kors hvor der lugtede af urin i det hjørne. Bag rækværket og under et stort egetræ havde far et hønsehus med gård omkring og øverst i hønsehuset var der dueslag. En stor mødding fik fylde fra stalden og tømning af komaver, og en gang om året blev en del af det grønne hegn løftet af, så Gartner Rasmussen kunne komme ind og tømme møgkulen. Rasmussen havde gartneri næsten overfor, og møget gavnede hans planter, når det blev spredt ud og pløjet ned af hr. Bentzen med hans hest og store kultivator eller lille plov.

I udhuset nærmest hovedbygningen var der vaskehus med ejendommens eneste toilet, et stort røgerum, slagtehuset og bagerst stald, der på det tidspunkt husede tre skimlede heste, der var søskende og hed Uffe og Bella. Hestene græssede om sommeren i folde ved Folehave skov,

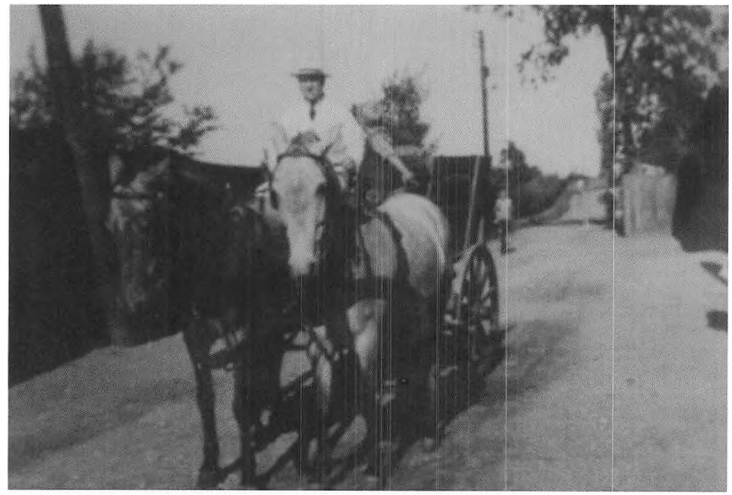

■ *Jens Nielsen og sønnen Mogens på tur i 1944 med hestene Uffe og Bella.*

der hvor Grønnevang i dag ligger. Far fik omkring 1950 tilbud om køb af foldene til 3 kr. pr m^2, men han turde ikke binde an med så stor en udgift. Han solgte i stedet grunden på Kirkebakken for 6.000 kr., og køberen byggede et hus der.

I vaskehuset huserede mor en gang om måneden og hvilket slæb med vask til 10 mennesker indbefattet blodige kitler fra forretningen. Far havde tændt op i gruekedlen tidligt om morgenen, og så gik mor i gang med gammeldags vaskebræt og kogning i gruekedlen. Lange snore var trukket over gården om sommeren, far hjalp til med at vride sengetøjet og hænge op på snorene med lange træstave under. Mors hænder var fuldstændig opløste,

når hun sluttede sidst på eftermiddagen. Hun fyldte nyt vand på gruekedlen, og ved de sidste gløder blev vandet opvarmet til badning af os børn. Til daglig klarede vi os med etagevask i køkkenet. I dagene efter strøg og rullede mor tøjet på en gammel koldrulle. Nej, hvor blev det flot. Klatvask af uldstrømper og mindre børnetøj ordnede mor ved køkkenvasken flere gange om ugen. Hun kunne godt lide at stå med hænderne i det varme sæbevand, og hun sang til. Jeg kan endnu høre for mig "Jeg satte brillerne på min næse..."

I 1954 foretog Far en større ombygning, og i udhuset blev vaskerum og røgerum lavet til et stort pølsemageri, slagtehallen forblev uændret og stalden blev til en lille stald, hvor der lige kunne stå et par dyr, der ventede på slagtning. Den øvrige stald blev til to garager til varevogn og personbil. I hovedhuset blev forretningen udvidet til dobbelt størrelse, og i kælderen bevarede man det største rum, der rummede gruekedel og byggede mindre rum til røgning og store saltkar, og bagerst byggede man et toilet til personalet. Ovenpå skete der også mange ting, bl.a blev der indrettet badeværelse. På den tid købte far også en helt ny bil – en Hillman med hvide dæk til den nette sum af 21.000 kr., som han havde sparet op i 10-kronesedler. Jeg kan endnu se ham stå med alle de mange bundter mellem hænderne, og mor der rystede på hovedet af hans tosserier. Bilen blev passet efter alle kunstens regler og de hvide dæk blev vasket i sæbevand efter hver tur.

Jeg gik i Selmers Børnehave, og det var jeg ikke så glad for. Kors, hvor jeg glædede mig til at starte skolen i august 1947, men kort efter indmeldelsen fik mine forældre besked om, at skolen ikke havde plads til flere elever, og man havde derfor bestemt, at alle børn født efter jul skulle vente et år. Jeg blev hjemme hos mine forældre, og det var en herlig tid. Mor lærte mig at lave mad, og jeg stod på en lille blå skammel for at kunne nå op til komfuret.

Far tog mig med til markedet i Hillerød, på kødture om fredagen i oplandet og med i slagtehuset under slagtningen, hvor jeg forsøgte mig med skindafskæring med en sløv køkkenkniv.

Markedet i Hillerød

Markedspladsen i Hillerød summede af liv sådan en tirsdag morgen. På pladsen udenfor var der parkering af store krea-

turvogne og personkøretøjer, og nærmest den store hal var der stakit til at tøjre dyr ved, hvis der ikke var plads indenfor. Når man kom ind af den nordlige port stod først de store tyre med ring i næsen tøjret og længere nede kom rækker af køer og kalve. En livlig og højlydt diskussion mellem sælger og køber udspandt sig med mange slag i hænderne, og til sidst gav man håndslag på handlen. Derefter gik turen ind på kroen, hvor Far fik en kop kaffe, betalte for de indkøbte dyr og aftalte hjemtransport med Carl Hvedehave eller Schultze. Al handel var kontant, og sikke fede tegnebøger de hev frem. Før vi havde været på markedet, havde far været rundt om Hillerød Slagteri og afgivet bestilling på grise, flæskesider og ekstra indmad, og det måtte vi nu hente før hjemturen. Om eftermiddagen begyndte far slagtningen af de dyr, han havde købt. Det kunne være en ko og en kalv. Grise og får slagtede han kun som nødslagtning og en gang imellem heste for gårdejeren på Frennegård. At se heste blive slagtet kunne jeg ikke lide, og så græd jeg.

En erindring fra markedet står lysende klar for mig. På grund af rationering efter krigen kunne slagterne ikke handle frit, og man foretog lodtrækning mellem køberne. Lodder med dyrenes numre blev lagt i en stor krukke, og så trak hver slagter sit nummer. Far mente, at der måtte være held ved mig, så han løftede mig op på bordet foran de store tyre, og der stak jeg hånden ned i krukken og fiskede en seddel op. Far var grædefærdig af skuffelse, for det var kun nummeret på en afmagret pølseko. Senere blev markedet givet frit, og far kunne købe, hvad han ville.

Angående slagtning kommer jeg til at tænke på en hændelse, der kunne være gået galt. Det var kort før jul og jeg hjalp mor i køkkenet med at bage småkager, da der lød råben og skrigen fra slagtehuset. Køkkenvinduet vendte lige ud mod det. Min far kom farende ud og smækkede døren ind til slagtehuset og slog slåen for. Han var ved at slagte en af de store tyre, da tyren pludselig rejste sig op. Stikke af skulle den i hvert fald ikke. Far havde bare glemt, at min kommende svoger var derinde for at blive oplært som slagter, han var ellers landmand af uddannelse. Efter lidt tøven gik min far ind igen og fik givet tyren et nyt skud med boltpistolen, og de kunne fortsætte slagtningen. Øj, hvor var min søster gal.

■ *Anne Lises konfirmation. Far havde kørt Anne Lise til kirke i en jumbe med røde stofsæder*

Kødturen

Kødturen var altid om fredagen. Far startede tidligt med at læsse vognen, og turen gik ud til forskellige kunder her i Hørsholm, især til ældre borgere. Hjemme igen blev lageret i vognen suppleret med friskhakket flæsk, flæsk/kalv og oksekød, og nu sprang jeg ind i førerhuset og tog med på turen ud til Grønnegade og omegn. Vi kom hjem til frokost, og efter en lille lur og ny opfyldning af varer gik turen over Fredtofte til Karlebo og Gunderød. Det var den sjoveste del af turen, og jeg lærte en masse kunder at kende. Jeg fandt også snart ud af, hvad de med stor sandsynlighed købte. Gårdejer Lauritz Olsen i Karlebo skulle have en stor steg med krølfedt, en røget snitte, en pakke fars og et stykke af fars berømte rullepølse. Bortset fra det hakkede kød afvejede far de andre ting på en bismervægt. Han var ferm til det, jeg lærte det aldrig.

Slagtning af fjerkræ til jul var et

kapitel helt for sig. Det foregik nede i kælderen, hvor gruekedlen buldrede, og alle mand var parate. På langbordet under vinduet sad vi tre mindste børn med store forklæder på. I gangen udenfor stod bure, papkasser og sække fyldt med ænder og gæs. Far havde købt dem ude i oplandet af husmødrene, der tjente deres lommepenge ved at avle lidt mere fjerkræ, end de selv skulle bruge.

Far vred halsen om på et stykke fjerkræ, stak det og skoldede det i gruekedlen. Min storebror Verner, der var stærk, hev de store svingfjer og groveste fjer af og gav kræet videre til min storesøster Lise, der sad på en stol med en sæk mellem benene. Hun plukkede brystdun og stoppede dem i sækken, dem skulle mor bruge til fyld i puder og dyner. Med den store familie var der altid brug for nye ting. Vi børn fik derefter et kræ i skødet og skulle med vore små fingre finpille det og endelig passe på ikke at beskadige skindet, der skulle være helt. Derefter overtog far igen kræene, bar dem op i forretningen, vred vingerne på plads og placerede dem på rad og række på den kolde marmordisk.

Nede i kælderen knoklede vi bravt. Temperaturen steg og steg, fugten sejlede ned ad vinduerne, og lugten af våde fjer var slem.

Da vi var færdige, steg vi op i butikken og beundrede udstillingen af de hvide kroppe, og derpå gik det ind til mor, der i dagens anledning ventede med varme æbleskiver.

Julen

Julen stod for os som den største højtid på hele året. I ugen før jul knoklede far i pølsemageriet med at lave sylte, leverpostej, finker og medisterpølse i metervis. Ofte måtte han også i gang ud på aftenen for at lave en ny produktion til næste dag. Søndag før jul kom flere landkunder selv til byen, og efter handlen i forretningen kom de ind til mor og blev budt på et lille glas og småkager. Min lillebror og jeg gik ud for at købe julegaver sammen. Vi havde kigget på butiksvinduer meget længe og besluttet os for, hvad vi ville købe. Et år, det kunne godt være 1948, købte vi en fin skål med blomstermotiv til mor til 8 kr. og et spyd til regninger til 1.50 kr. til far. Vi købte også hvert år en skål med 3 hvide hyachinter til mor.

Juleaftensdag oprandt og far lukkede butikken kl. 14, hvorefter han kastede

■ *Mors og Fars Solvbryllup 16. maj 1951. I midten solvbrudeparret, omgivet af: Forrest fra venstre Gudrun, Mogens og Kirsten. Bagerst Jørgen, svigersønnen Vagner Pind, Anne Lise og Verner.*

et blik i kasseapparatet og gik på julegaveindkøb hos Malerpeter, som ejeren af malerbutikken skråt overfor blev kaldt. Malerpeter vidste godt, at far kom hvert år efter lukketid og åbnede altid for ham. Far købte altid det samme til os tre små – en rød postkassesparebøsse det ene år og næste år en farvelade til hver. Det var sjovere for ham at vælge gaver til de store drenge, for det var tit noget, han selv kunne lege med. Det år blev det bl.a. til et flyverspil.

Senere klædte mine forældre sig om, og mor tog altid et snehvidt forklæde på ud over kjolen. Vi hørte radioudsendelsen med hilsener til søens folk, og så gik vi til bords. Vi fik altid andesteg og risalamande men uden mandel i, for mor ville ikke have det griseri med os børn, der sad og rodede efter mandlen. Derpå dansede vi om juletræet og sang et hav af sange. Far sang højest, og vi tyssede på ham, for tænk hvis der gik nogen forbi ude på gaden, men far erklærede bare, at han havde fået ug i skolen i sang. Vist kunne han synge, og hans yndlingssalme var "Kimer i klokker", og den er ikke nem at synge med de høje toner.

Jeg fik tre gaver foruden farveladen fra far, og det var bare lykken. Et rødt uldent tørklæde til at binde om hovedet, en dukke på ca. 30 cm med fin rød kjole og kyse, som mor havde hæklet, og det allerbedste var næsten pakken med en lille stegepande af blik og en lille jerngryde på ca. 10 cm i diameter. De blev flittigt brugt de kommende år med en kødstump i gryden til suppe og pandekager i stegepanden, men hvor var det svært at vende pandekagen i den lille stegepande.

Næste dag stod far først op og tændte

op i kakkelovnen i den fine stue, hvor juletræet også stod. Far lavede middagen, som altid var kogt kalvekød eller høns med aspargessovs. Mor holdt fri den ene dag om året, og hun trak ikke engang sit hækletøj eller den evindelige stoppekurv med hullede uldstrømper frem. Det giver bulne fingre hele året, sagde hun og satte sig til at læse i "Julelampens skær". Far legede med os børn.

Nytårsaftensdag lukkede forretningen sidst på eftermiddagen, og mine forældre var trætte og hyggede sig foran kakkelovnen, mens vi unger skulle ud og lave løjer. Vi skød små kinesere af, og rendte lidt rundt, men vi lavede ikke ballade. Senere på aftenen fyrede far nogle kanonslag og skrubtudser af, og så spænede vi op ovenpå for at beundre det flotte fyrværkeri over Rungsted. Vi havde et år talt ved frokostbordet om det sjove, der kunne være i at smide en pakke gær i dasset inde hos tømreren, men vi kunne ikke drømme om at gøre det. Det kunne til gengæld en bydreng, der overværede diskussionen, og sikken ballade der blev næste dag. Tømreren havde gæster den aften, og han var stiktosset, men vi klarede frisag, for vi var kommet hjem i ordentlig tid.

■ *4. a på Hørsholm Skole i 1951. Gudrun står i mellemste række, som nummer fem fra venstre. Bagerst til venstre overlærer Ingrid Astrup.*

Hørsholm Skole

Jeg begyndte min skolegang på Hørsholm Skole i august 1948 og skulle bruge den nordlige indgang til skole. Man havde dengang adgang til skolen fra en lille vej, der løb øst for gymnastiksalen, og først skulle man forbi de store låger ind til de stores skolegård og op til enden af vejen, hvor vi kunne gå ind til den lille skolegård. En del af A-bygningen var beregnet for underskolen og et højt plankeværk lukkede af ud mod boldbanerne og gav rygstød til et læskur, hvor vi kunne klumpe os sammen i regnvejr. Nærmest indgangen lå fem toiletter på række til pigerne, mens drengenes hemmelige sted lå længere fremme og var et yndet sted for dem at gemme sig under tagfat. Snyd – at de skulle have et helle.

Til venstre lå cykelskurene. Nærmest bygningen kunne man komme ud på Stadion gennem en dobbeltport i plankeværket. I dagtimerne kunne skolen benytte boldbanerne, den store cindersbane og sandgravene til højde- og længdespring. Om aftenen og i weekenderne myldrede det med sportsfolk, og nu blev tennisbanerne også flittigt benyttet, og om søndagen var skydeskiverne stillet op til bueskytterne.

10 dejlige år på Hørsholm Skole tog sin begyndelse. Jeg fik frk. Ingrid Astrup som klasselærer og frk. Ingeborg Hintze til regning.

Sangundervisningen tog skoleinspektør Mørch sig af i 1. klasse, for det var en god måde at lære de nye børn at kende på. Han bad os stille op på en lang række og defilere forbi ham, mens han sagte spillede "Sov dukke Lise" på violinen. Vi skulle nu hviske vores navn og dernæst fortælle ham, hvad vi havde oplevet i ugens løb. Jeg havde ikke oplevet noget

særligt den uge, så jeg betroede ham, at jeg havde set Per Tots far fuld. Han lagde violinbuen på kateteret, stak mig en lussing og hvæsede, at jeg ikke skulle sladre. Det gjorde jeg dog flere år senere, da jeg var blevet ansat som lærer på skolen. Skoleinspektør Georg Svendsen lo højt, da jeg fortalte ham om lussingen, og han sagde, at jeg havde været heldig at have gået flere dage i skole. Han havde fået sin første lussing den allerførste dag, da han kom op til kateteret for at præsentere sig for førstelæreren på Læsø. Han sad og ordnede frimærker, da drengen kom til at nyse, og frimærkerne flagrede til gulvet. Det resulterede prompte i en lussing.

Frk. Hintze imponerede mig fra begyndelsen, idet hun præsenterede tallene for os som små mænd, der var udstyret med hoveder og lemmer. Hun var en skrap dame og hos hende kunne man enten regne eller være en umulius.

I 4. klasse underviste hun os også i håndarbejde, og det var en meget speciel oplevelse. Vi skulle først lære at strikke og fik meget hurtigt slået op til en sok i noget groft rødligt garn. En gang om måneden skulle vi stille op på en lang række og have målt vort arbejde, hvorefter vi fik anvist vores plads i klassen. De dygtigste sad forrest. Vi stakkels unger bestilte ikke andet end at stå og hive i sokken i håb om at kunne slå pigen foran med en halv centimeter, og arme den, der havde tabt en maske, for det betød, at sokken blev trævlet op, og man røg ned i rækken. Kunne man græde hjerteskærende, og var man en af de søde piger, kunne frk. Hintze hjemføre sokken for næste gang at have strikket op til det gamle mål. De bagerste pladser var altid besat af rungstedpigerne, der ikke kunne tage håndarbejde alvorligt, for det havde man da heldigvis tjenestefolk til, og i stedet hyggede de sig.

Frk. Hintze var i sine sidste år meget ofte syg, og et hav af vikarer indtog kateteret. Til udgangen af 5.klasse blev det til 26 af længere eller kortere varighed. Det var af en af disse vikarer, jeg i 5. klasse fik min lussing nr. to i skolen. Jeg var placeret midt i klassen med en kammerat, der var kommet bagud pga. mange forsømmelser, idet han var blåt barn. Jeg skulle hjælpe ham og har garanteret opført mig som en strid lærer. Da han ikke ville følge mine instruktioner, spyttede jeg på ham, og nu gik den vilde jagt rundt om bordet

■ *Skolekomedie i 1951. 4. a fra Horsholm Skole opfører stykket "Slaraffenland" på scenen i Hørsholm Kino.*

og blev afbrudt af en ordentlig lussing til hver. Efter skoletid tog jeg en frygtelig hævn, idet jeg stjal et stykke kridt og tegnede vikaren i så stor størrelse, at hun fyldte hele Selmersvej. Nede ved Kohaveallé skrev jeg Frk ... er dum. Jeg kom mindst en time for sent hjem, og nu var mor vred. Øv.

På et vist tidspunkt fik frk. Hintze sat højre ben af pga. sukkersyge, og tilbage på skolen igen, kunne vi høre hende øve sig på gangen oppe under taget, bump bump lød det, når hun manøvrerede med stokkene. Nysgerrige som børn er, var det en stor oplevelse at få lov til at trykke på knappen på siden af det kunstige ben og se det spjætte ud. Hvordan det kom tilbage i bøjet stand under kateteret, ved jeg ikke.

Når frk. Hintze ankom til timerne støttet af sine 2 krykker, havde hun en sort taske om halsen med regnebøgerne i og personlige ting, så som nøgler, fremdrog hun fra et gemmested ved sin omfangsrige barm. I frikvartererne skulle alle elever ned i gården og hun have en lille lur. Hun bad hver gang om at låne en af elevernes hjemmestrikkede trøjer

til at lægge over skulderen, derpå lænede hun hovedet mod tavlen og faldt i søvn. Desværre medførte denne vane, at tavlen fik en stor fedtet plet, og når hun i timen efter skulle skrive noget på tavlen, drejede hun sig bare og kom derved til at skrive ind over den fedtede plet. Kridtet gled og knækkede, og rasende beskyldte hun os for at have smurt stearin på tavlen.

Ingrid Astrup var min klasselærerinde. Hun var en statelig kvinde af fin familie, talte et nydeligt sprog og var meget velklædt. Vi piger beundrede hende grænseløst for hendes elegante tøj – ofte dragter og mønstrede strømper og underkjoler med små blomster, og det var på den tid, hvor vores mødre stadig gik med laksefarvede underkjoler og merceriserede strømper. Hun var meget musikalsk og spillede både klaver og bratsch. At styre 31 børn voldte hende ikke besvær, for vi havde stor respekt for hende og adlød hendes ordrer. En gang om året var vi dog på kollisionskurs med hende, og det var ved den årlige skovtur til Dyrehaven. Efter at have leget og spist vores medbragte mad, der (hvis jeg var heldig) indbefattede en mad med årets første jordbær, rundede vi turen af med at marchere gennem Bakken. To-kronen, vi havde fået tilladelse til at medbringe, brændte i vores svedige hænder, men vi fik aldrig lov til at stoppe foran en forlystelse eller en isbod. Det var dybt uretfærdigt, og hjemme i Hørsholm soldede vi pengene op hos den lokale iskagesælger Tougaard, der lå overfor skolen og havde mange elever som kunder.

Hver lørdag var det sparedag. Frk. Astrup ankom til timen med en fin kasse, der var inddelt i mange små rum. I låget var der sprækker og tal. Jeg havde nr. 15 og i sprækken lagde jeg måske en krone eller en 25-øre. Pengene blev sat ind på en bankbog i Sparekassen. Senere gik man over til at sælge sparemærker à 25 øre, og dem klistrede vi ind på ark og afleverede, når det var fuldt. Det sidste var ikke så sikkert, fordi vi selv opbevarede arket i skoletasken, og det skete, at arket forsvandt. Det var kun i underskolen, at det var sjovt at spare, og da jeg forlod skolen i 1958 havde jeg kun 826,25 kr. i Sparekassen.

I 4. klasse skulle vi traditionen tro spille skolekomedie, og da det var min klasses tur, skulle komedien dette år opføres i biografsalen på den store scene.

Hvilken fryd – flotte kulisser malet af byens lokale kunstner malermester Schneider Christensen og en sminkør kom fra København med kasser med sminke. Vi opførte "Slaraffenland", og det var et stykke med sange og dansetrin. Frk. Astrup ledsagede os på klaveret, jeg havde kun 2 mindre roller. Jeg holdt hele min skoletid meget af Ingrid Astrup ikke mindst, fordi hun i 4. klasse gav mig en ufattelig gave, da hun betroede mig, at hvis hun havde haft en datter, skulle hun ligne mig.

I 5.klasse skulle vi til optagelsesprøve til mellemskolen. Første dag stod på diktat, og det var svært, for viceinspektør Rosted, der dikterede, var umådelig forkølet og pudsede næse uafbrudt og slugte halvdelen af ordene. Næste dag, og jeg tror faktisk også en dag mere, regnede vi på livet løs, og resultaterne må have været i orden, for jeg slap da gennem nåleøjet. Nogle fra min klasse søgte Rungsted Statsskole, og mange, vel mere end halvdelen, måtte lade deres barn gå i fri mellem.

Resten af klassen blev sat sammen med elever fra Usserød Skole. Den store styrkeprøve kunne begynde. Hvem var dygtigst? Trods de mange vikarer i regning og takket været frk. Astrups dygtige undervisning, stod det klart, at byens hovedskole kunne levere de dygtigste elever, men i de følgende år gjorde enkelte elever fra Usserød Skole sig også gældende.

Klasselæreren i første mellem blev Frede Michaelsen, som vi i 5. klasse havde haft i geografi, og jeg var meget bekymret for, om han kunne styre klassen, men det kunne han, og vi fik 5 år med en meget dygtig, engageret og vellidt dansklærer. Ingrid Astrup fortsatte med at undervise os i engelsk, og nye dygtige lærere dukkede op. Jeg husker med glæde den dygtige tysklærer Mimi Engels og den fantastiske historiefortæller H. C. Rosted. Vi slugte alle hans beretninger, indtil vi i 4. mellem sagde stop. Han fortalte nemlig, at han havde været på ridetur med den østrigske kejser, da 1. verdenskrig brød ud. Den hoppede vi ikke på. Ikke at han havde været ven med kejseren, men at han skulle kunne ride – ha! Det viste sig senere, at netop dette argument ikke behøvede at holde stik, for hr. Rosted havde i sine yngre dage været elitegymnast, så måske... Historie blev et af mine yndlingsfag. I de følgende år oplevede vi flere spændende

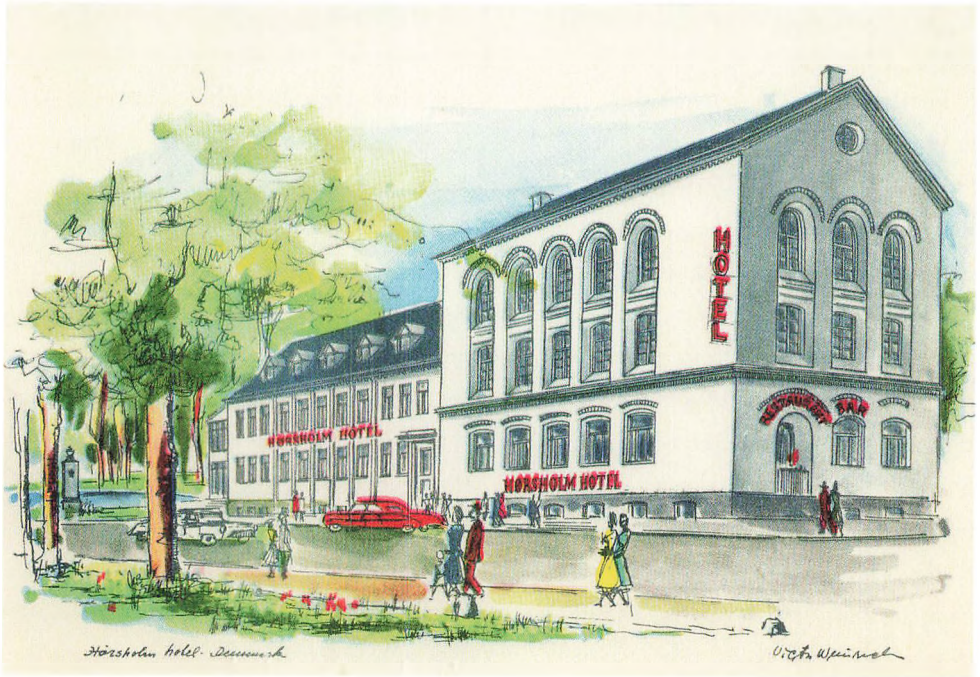

■ *Horsholm Hotel, gengivet på et postkort fra 1960'erne.*

ting såsom lejrskole i Store Havelse, skolekomedie igen, denne gang med en hovedrolle i "I Porten", skoleballer på Hotellet og udflugter til virksomheder i København.

Her til sidst vil jeg gerne nævne skoleinspektør Georg Svendsen, der betød meget for mig. Jeg mødte ham før mange andre, idet jeg i 4. klasse ventede på ham efter skoletid for at bese den nye inspektør, som rygtet havde fortalt skulle dukke op denne eftermiddag. Han sagde senere, at han aldrig glemte billedet af pigen i den ternede kjole og med de lange fletninger. Det viste sig, at vi havde fødselsdag samme dag, og derfor mødtes vi altid på dagen for at gratulere hinanden. Hr.Svendsen lærte mig at spille skak og lod mig hjælpe til med at lægge skema for lærerne de sidste år. Det var noget med at putte små kulørte brikker ned i lommerne på en stor skematavle efter hans anvisning. En enkelt vikartime kunne jeg også klare. Det var også Georg

Svendsen, der ansatte mig 7 år senere som lærer.

I 1958 forlod jeg Hørsholm Skole med et fint eksamensbevis.

For pokker da

Godmodige drillerier førte ofte til underlige situationer. Bagerens Kaj, der var syv år ældre, kunne finde på de særeste ting. Han gav mig som femårig en 5-øre og bad mig rende over gaden til barberen og købe duemælk, hvilket førte til et skvæt af barberskum i ansigtet fra barberen. Han kunne også sømme en 25-øre fast i asfalten på fortovet, og min lillebror og jeg skulle gemme os bag hækken og tælle, hvor mange tåber, der knækkede negle eller hev lommeknive frem. En fed gammel pengepung med sort kinesertråd i kunne også få folk til at bukke sig, men vi halede i tide pungen ind til os og hørte på mange bandeord. En enkelt gang fik han mig til at fiske efter en enkrone i et vandfad med vand, han havde sat strøm til og av et smæk, man fik over fingrene.

Vi hørte ofte mor sige: "Hvad tror du ikke naboerne vil tænke?", og de tænkte ofte og undlod ikke at kommentere vores opførsel.

Jeg må have været ni år, da mor en lørdag kort før lukketid sendte mig over til manufakturhandler Kallan for at købe 20 stk. initialer med JN. Min storebror Jørgen skulle på lejrskole om mandagen, og Gud nåde og trøste ham, hvis han ikke havde fået mærker i tøjet. Hr. Kallan hev en stor lysebrun kasse frem med et hav af små rum med ruller med initialer på. Desværre viste det sig, at JN var udsolgt, så gode råd var dyre. Jeg besluttede mig lynhurtigt for 20 stk. med IN, og mor godtog dem uden kommentarer. Om mandagen stillede hr. Kallan i forretningen, og han fik under samtalen fremført, at det var trist for far, at han havde en datter, der ikke var helt kvik i hovedet. Tænk hun bad om JN og tog IN. Kan hun ikke engang bogstaverne? Min far var målløs og brød efter kort tid ud i en skraldlatter.

Far svarede: "Nu skal jeg sige Dem noget hr. Kallan. Når jeg kan klippe INH på rumpen af en ko, jeg har købt på markedet, fars mærke var INH, der stod for Jens Nielsen Hørsholm, så kan min søn vel også bære IN på underbukserne. Det kan pigebarnet da godt finde ud af." Det kunne hr. Kallan da godt forstå og listede

stille af. I dag ville man næppe stille en far det spørgsmål, men det gjorde man altså den gang. Man kom vel hinanden ved.

En anden sjov hændelse husker jeg tydeligt. En farende svend eller en spritter, som vi omtalte dem, bankede, som de ofte gjorde, på bagdøren for at tigge en madpakke og en krone til drikkelse. Far afslog med den begrundelse, at han godt vidste, at de smed madpakken i grøften og købte sprit for pengene. Spritteren erklærede, at han var så sulten, at han kunne æde en hel balle hø, hvis han bare fik en fedtemad til, men så ville han altså også have to kroner. Min far elskede den slags væddemål og sagde top. Min ældste bror blev sendt over til gartner Rasmussen efter en balle hø, og far smurte en mad med fedt og tog saltkarret med ud i gården. Vi unger ventede spændt, og da høballen kom, strøede spritteren godt med salt på fedtemaden, tændte ild til høballen, skovlede asken op på maden og spiste den. Spritteren fik en rigtig madpakke og to kroner.

Far havde hjerte for de svage i samfundet, og således hentede han i 1950 en ældre spritter fra Skansen i Hillerød. Martin, som han hed, var den rareste mand, man kunne forestille sig, og han fik sit hjem hos os og skulle hjælpe til med forefaldende arbejde, så som fejning af gårdsplads og pasning af høns og duer og ikke mindst holde haven oppe på bakken. Især haven kom Matin til at elske, og aldrig har mor fået så fine grøntsager og bær som det år, hvor Martin stod for haven. En skønne dag sidst på sommeren var Martin pludselig som sunket i jorden. En flok sprittere var kommet forbi og havde lokket ham med på landevejen.

Hørsholm Hotel

Hørsholm Hotel var det kulturelle sted i byen. Her gik jeg i mange år til dans hos fru Hjalmar Andersen hver torsdag kl. 16. Der var også danseskole på Vejlehus og senere på Amsterdam Kro, man da byens borgere var nøje delt op i stande, var det på hotellet, man skulle gå.

Hvis jeg skal beskrive danseundervisningen, skal I bare tænke på Fru Violet i Matador: Fru Hjalmar Andersen var en lille tæt dame med det lyse hår lagt i bølger. Hun havde samme sko som fru Violet højhælede og med t-rem. Ved

klaveret sad en slank mørkhåret dame i brokadejakke, hun virkede stille og fornuftig, ikke som Misse Møhge. Med høj og klangfuld stemme blev vi dirigeret rundt: 1 og 2 og... Ved udgangsdøren stod et lille bord med dug, og her drak de kaffe mellem holdene, og her betalte vi hver måned.

Hørsholm Skole havde siden 1932 afholdt skolebal for elever fra de største klasser, kun afbrudt af årene under besættelsen. Det var en tradition, at årets konfirmander mødte op i deres konfirmationstøj. Jeg deltog også, men min konfirmationskjole var som forvandlet. Min nye svigerinde var dameskrædder, og hun havde syet kjolen om efter en model af en kjole, Doris Day havde båret i en film. Hvor var jeg fin.

I årene efter gik jeg af og til til bal på hotellet. Det var forskellige foreninger, der stod for arrangementet, og vi var altid velkomne til en svingom, selvom vi ikke havde noget med foreningen at gøre. Vi drak altid kun sodavand.

I restauranten kunne man købe smørebrød og i baren var der udskænkning af spiritus. Under afdansningsballerne havde gæsterne bestilt bord i restauranten og der var fuldt booket op. Jeg har en gang været inde i baren, men aldrig i restauranten.

Dammen

Krohaven til Amsterdam Kro lå på den anden side af Kongevejen og blev aldrig kaldt andet end Dammen.

Dammen var en stor plads omkranset af buskads og bevokset af store gamle træer, hvoraf en del var kastanjetræer. Der var ingen rigtig indgang til pladsen, kun to store huller ud til Kongevejen og Hækkevej med en bred sti imellem. Da arealet lå mere end en meter lavere end Kongevejen, udgjorde træernes rødder en slags trappe i fugtigt vejr.

Dammen var i 1940'erne og 50'erne centrum for Hørsholms kulturelle aktiviteter af mere folkelig art. For det fyrstelige beløb af 50 kr. slog forskellige cirkus deres teltpæle i jorden og rejste masterne til teltet, der i 1940'erne kun havde to master, og i 50-erne tre master efter fældning af nogle træer, men uden problemer har det ikke været, da grunden skrånede.

Et herligt liv oprulledes for borgerne, når et cirkus holdt sit indtog. En uge i forvejen var der blevet ophængt plakater

■ *Amsterdam Kro på Usserød Kongevej. (Uden år). Kroen blev revet ned i 1969 for at give plads til Kongevejscentret.*

i forskellige forretninger og ved vejene. De handlende fik to fribilletter for ydelsen, men fribilletten gjaldt kun som halv friplads til logepladserne. Resten måtte man selv betale, og det var så dyrt, at man kunne få en af de bagerste pladser billigere.

På selve dagen ankom cirkuset i kortege gennem Hørsholm fulgt af byens børn, der gavmildt gav en hjælpende hånd med rejsning af teltet og andet forefaldende arbejde. Hvis man var rigtig flittig, kunne man erhverve en fribillet. Stor var skuffelsen, når man om aftenen ikke fik tildelt en fribillet og ikke havde kontanter til at komme ind og se forestillingen. Mange ungersvende har prøvet turen under teltet, og en del slap godt ind.

Min storebror havde sammen med andre drenge en hel dag slæbt vand i spande over Kongevejen til de mange heste og elefanter, og da aftenen kom,

■ *Plakat for Cirkus Arena 1950. Arena slog jævnligt teltpælene ned i "Dammen", Amsterdam Kros have, der lå på vestsiden af Usserod Kongevej.*

var han så træt, at han ikke fik set forestillingen. Det gjorde jeg så i stedet for. Det store clou var en af elefanterne. På en stor træspade rakte cirkustjeneren et stort rugbrød op til elefanten for derpå at spæne om bag dyret og modtage en pølse af samme form og størrelse. Bragende bifald.

Mens teltet blev rejst, kørte en vogn sommetider rundt på vejene og annoncerede fra en højttaler på bilens tag aftenens forestilling med de forskellige numre. Helt unødvendigt – for vi havde jo i forvejen studeret plakaterne, og da det var de samme cirkus, der kom hvert år, kendte vi flere af artisterne og fulgte med i deres karriere. Cirkus Royal, Cirkus Moreno og Cirkus Arena var gamle bekendte.

I de 2-3 dage et cirkus lå på Dammen, tilbragte mange børn timer på pladsen. På afstand iagttog vi livet mellem cirkusvognene. Artisterne vaskede tøj og hængte det på snore mellem de brogede vogne. I godt vejr sad de på trapperne til vognene og spiste mad af bliktallerkner og drak kaffe af blikkrus. De var ikke så flotte at se på i dagslys som i manegen om aftenen, Cirkustjenerne i de flotte uniformer med brillantine i håret viste sig at være mindre velsoignerede i dagslys, og nogle af dem havde sorte tænder. Cirkusprinsesserne var derimod altid yndige. Vi kunne da ikke se, at de havde en underlig hårfarve og for mange krøller efter den tids mode.

Dammen blev også skueplads for tivoli om sommeren, sommetider to gange, for hvis UIF Usserød Idrætsforening manglede penge, lavede man en fest på Dammen

og havde et tivoli med. Forskellige boder, telte med spilleautomater, radiobiler, og karruseller blev stillet op, og af og til blev et dansegulv lagt ud på græsset, og byens unge kunne få en svingom til tonerne fra Poul Andersens orkester. Vi børn drev om mellem forlystelserne og kiggede på. Som regel havde vi fået en krone med. Den rakte til en tur i karrusellen til 25 øre, en is til 25 øre, og resten prøvede vi lykken for i spilleautomatens 5-øres maskine. Det gjorde ikke noget, at pengene slap op, for der var så meget spændende at se på. Først på aftenen måtte vi pænt gå

■ *Besøg fra USA 1953. I 1920'erne emigrerede tre af Jens Nielsens brødre til USA. Her er to af dem (Hans og Rasmus) for første og eneste gang på besøg i hjemlandet. Her er familien samlet i stuen på Usserød Kongevej 18. Første række fra venstre: Gudrun, onkel Hans, Far (Jens Nielsen), onkel Rasmus og Mogens. Bagerst fra venstre: Kirsten, Jørgen, Mor, (svoger) Vagner Pind og Annelise.*

hjem, for det havde mor forlangt. Der kom så mange grimme mænd om aftenen, sagde hun. Der blev også drukket tæt sådan en aften. Musikken og larmen kunne på stille aftener høres helt oppe i Hovedgaden.

I et telt blev engang en stor stærk mand vist frem, og udråberen lovede 50 kr. til den mand, der kunne klare en omgang med ham. Mange unge mænd har sikkert forsøgt at tjene de mange penge, der vel svarede til en ugeløn. På Dammen meldte Kurt sig, og vi ventede i åndeløs spænding på udfaldet, for byens ungdom vidste, at Kurt var en lovende bokser fra byen, men det vidste udråberen ikke. Kampen blev kort. Kurt gik i ringen og slog efter få slag den stærke mand i gulvet med et perfekt slag, og nu skulle Kurt have de 50 kr., men udråberen ville ikke betale, for Kurt havde ikke klaret en hel opgang. En heftig diskussion opstod mellem udråberen og tilskuerne, men jeg ved ikke, hvad udfaldet blev. Jeg håber, Kurt fik sine penge.

I 1968 blev Dammen ryddet og en stor ejendom opført. Et kapitel i Hørsholms sommerliv fik ende. Cirkus og tivoli har siden holdt til på Ridebanen og pladsen bag Midtpunkt. Trods et fint 4-masters telt og dygtige artister kan et cirkus i dag ikke stå mål med min barndoms cirkus, som jeg erindrer det, og stemningen kan ikke sammenlignes med den muntre stemning og folkeliv, der var på Dammen.

Søndagsskole i Menighedshuset

Hver søndag kl. 10 gik jeg i søndagsskole i Menighedshuset på hjørnet af Kohaveallé og Selmersvej. Kohaveallé hedder i dag Rungstedvej.

Vi samledes ovenpå og sad omkring et stort bord med bænke på den ene langside og den ene bordende, og stole på den anden langside og en stol til læreren for den anden ende. Der var ikke plads til alle børn, hvorfor nogle børn sad oppe i vindueskarmen. Vi sang et par salmer og altid nr. 7, som hed "Vi går så glad med sang og lov vor søndagsskolegang". Derpå hørte vi en bibelhistorie og bad "Fader Vor". Timen sluttede med højtlæsning, og i lang tid var det historien om Polly Anna på en missionsstation. Vi blev krydset af på et kort, og hvor var det ærgerligt, når vi måtte melde fra den ene gang om året, hvor familien kørte til

■ *Menighedshuset på Kohaveallé (nu Rungstedvej) i 1936. På forste sal var der kirkekontor og lokale til søndagsskolen.*

Falster for at besøge vores gamle mormor, der i øvrigt blev over 100 år. Jeg kan ikke huske alle lærerne, men en hed vist hr. Jensen og medbragte datteren Karin. Bedst husker jeg fru Schærff, hvis mand var lektor på Rungsted Statsskole og frk. Gerda Larsen nede fra Usserød Skole.

En eftermiddag først i det nye år skulle vi til juletræsfest i Menighedshusets store sal. Juletræet var kæmpestort og pyntet med hvide og røde papirsblomster og hvide og røde lys. Vi hørte juleevangeliet endnu en gang, sang julesalmer og de børn, der ikke havde forsømt søndagsskolen det år, fik en lille præmie. Det lykkedes et år for mig at få den lille grønne salmebog trods turen til Falster, men jeg gik der også i næsten 10 år. Festen sluttede med uddeling af godteposer, der så fyldige ud i den julemønstrede papirspose, men ikke indeholdt så meget, kun et stort æble, nogle pebernødder og lidt slik. Pyt, det var alligevel så hyggeligt.

En gang om året var der basar i Menighedshuset, og her stod nogle år lotter i uniform og solgte lodder til tombolaer

■ *II mellem på Horsholm Skole i 1954. Gudrun som nummer to fra højre på forreste række. Læreren er Frede Michaelsen.*

og lodsedler på forskellige gevinster. Et år vandt jeg en blå sparegris af glas, og den blev udleveret af fr. Funchs søster på Kohaveallé.

Jeg har ladet mig fortælle, at der i Menighedshuset også var uddeling af tøj til trængende børn. Det anede jeg ikke, man var gået meget stille med den hændelse, vel fordi man har opfattet det som flovt. En modtager fortalte mig for nylig om hendes oplevelse af uddelingen. Hun var kommet alene derhen med sin to år ældre bror i slutningen af 1950érne. Først blev alle børnene bænket i den store sal omkring et langt bord. De fik varm chokolade, boller og en godtepose. Derpå blev de en efter en kaldt op i den lille sal, hvor borde og reoler var fyldt med pænere brugt tøj, der formodentlig kom fra rungstedhjemmene samt nyt undertøj og fodtøj. Hun blev fuldt ekviperet fra yderst til inderst, og hun husker tydeligt, at hun blandt andet fik en fin frakke med pelskrave, varme gamachebukser og en ternet spencer. Alt var af uld, og det kradsede.

Konfirmationsforberedelse af årets

konfirmander skete også i Menighedshuset. Jeg deltog i 1955 hos pastor og senere provst Dickmeiss, som jeg fik god kontakt med, fordi jeg som ham havde en kløft i hagen, der vanskeliggjorde hans barbering, fortalte han med et smil, og fordi jeg hed Gudrun som hans kone. Det var også lettere at gøre sig bemærket i den store flok efter de mange år i søndagsskolen og med den store viden om bibelhistorie, jeg havde tilegnet mig der. Jeg blev konfirmeret søndag d.16. oktober i Hørsholm Kirke, og vi var så mange konfirmander, at vi måtte sidde to foran hver bænk, og der var kun plads til forældrene. Mine forældre sad ved siden af en af byens honoratiores, og datteren ved siden af mig var iført en meget smuk kjole og en snehvid minkcape. Min kjole var meget almindelig, men far erklærede bagefter tilfreds, at jeg havde det flotteste hår med blanke slangekrøller sat op i en hestehale med en stor hvid sløjfe. En dejlig fest fulgte bagefter med mange gaver fra familie, naboer og kunder i forretningen. Ni år senere viede provst Dickmeiss min mand og mig, og nu var kjolen noget af en drøm, og provst Dickmeiss talte til os ud fra mit konfirmationsord.

HØRSHOLM KINO

Billetbestilling Hverdage Kl. 9—16
Tlf. Hørsholm 149

Fredag Kl. 19 og 21
Søndag Kl. 19 og 21:
Den store danske Sukces

Cafe Paradis

Søndag Kl. 16:
Det spændende amerikanske
Dobbeltprogram

Kampen i Dødspasset

og

Flugten fra Vulkanøen

To Fuldtræffere i eet Program.

■ *Fra Hørsholm Avis 1950: Annonce fra Hørsholm Kino.*

Biografen

Hver søndag i hele vinterhalvåret gik vi i biografen til kl. 14 forestillingen. Biografen lå ved siden af Vejlehus, og ved indgangen var et jernstativ til kødannelse ved billetlugen. Vi skulle være i god tid og stille os i kø, for der var stor efterspørgsel på børnebilletter, der i 1940érne var lyserøde og kostede 50 øre og senere steg til 65 øre. Billetterne gjaldt kun til de to første rækker i hver side, vel ca. 48 i alt. Jeg elskede bl. a. at se Tarzan film og hjemme igen, øvede vi os i Tarzans sejrsråb. Da billetten kostede 65 øre, kan jeg huske,

at vi havde fået 1 krone med og kunne så købe og medbringe en pakke klorofyltyggegummi til 25 øre og to karameller à 5 øre fra Slikmutter i Hovedgaden.

Fritiden i 1940'erne og 50'erne

Vi tre mindste børn legede utrolig meget, for vi havde ingen pligter hjemme udover at skulle passe skolen og lektierne, dog skulle jeg af og til køre i byen for far med varer til en kunde, og det var synd at sige, at jeg var vild med det, men man gjorde, som man fik besked på. Til trøst fik jeg tit en 25-øre i drikkepenge. Far kaprede altid mig til at gå med i haven på en grund, han havde købt oppe på Kirkebakken. Her dyrkede han alle grøntsager til familien, bær til mors syltetøj og frugter til at spise. Her var også hønsegård og et hus med bure til kaniner. Jeg holdt meget af de ture med far i hånden op over bakken. Det eneste, jeg ikke brød mig om, var at lægge kartofler, for man skulle hele tiden bukke sig og lægge kartoflen forsigtig i hullet, far havde lavet. Jeg havde også mit eget lille jordstykke, og et år havde jeg tilsået et stykke med korn - tyvstjålet hjemme fra tønden med hønsekorn. Det blev den flotteste lille kornmark, man kunne forestille sig, og kors hvor jeg tudede, da far høstede det hele med leen og gav hønsene det at æde. Glæden ved havearbejdet, blomsterne og dyrkning af grøntsager samt det at holde høns blev grundlagt dengang og har siden været min kæreste hobby.

Der var tydelig forskel på sommer- og vinterlege, idet vi stort set altid var ude at lege med naboens børn om sommeren. Vi sjippede, hinkede, hønsede, spillede kugler i hul, stak land med en kniv, legede gemmelege og en sommer, da husene på Mortenstrupsvej blev bygget var området en spændende legeplads. Vi balancerede på brædder lagt hen over støbningen af kældrene til rækkehusene og hyggede os i huler i stakken af tagspær, der lugtede slemt af imprægnering. Vi bildte os også ind, at vi førte krig mod en bande børn fra Ellevej, men jeg kan ikke huske nogen konfrontationer med dem.

Naboen - en ældre dame - havde hver sommer to børnebørn på ferie. Helge og Alice havde tilknytning til cirkusmiljøet og kunne en masse kunster. Nu stod det selvfølgelig på cirkus i naboens gård, hvor tømrer Jensen havde et stort værksted, vi måtte låne. Vi lavede plakater til

■ *Konfirmationsholdet med pastor Vilhelm Dickmeiss i eftersommeren 1955.*

ophængning på stakitterne, billetter til indgangen og indøvede numre, men der kom aldrig tilskuere.

På dejlige sommerdage tog vi tre børn bussen til Rungsted Station og gik ned til stranden, og her opholdt vi os til sidst på eftermiddagen. Vi badede utallige gange og spiste vores madpakker, der ofte indeholdt klapsammenmadder af rugbrød med fedt og spegepølse og gnave-tomater.

Om vinteren legede vi ofte i den del af loftet, der stadig var intakt efter ombygningen. Vi kunne balancere på bjælkerne hen over den bebyggede del af loftet, og her lå mange spændende ting, såsom kasser med fugleæg og kasser med små tinsoldater, far havde fået med i kommodeskuffer fra auktioner. Nede i rummet stod flere kommoder, der gemte på sommertøjet. Lange snore var trukket til tørring af tøj, og netop dette førte til en vældig batalje omkring 1950.

I en kæmpestor papkasse, der mageligt kunne sidde to børn i, opbevarede mor gamle klude og klæder, og vi kunne frit tage stof til vore evindelige projekter med at sy dukketøj. En dag fandt vi en fin blød hvid skjorte, og den kunne nemt

■ *Usserød Kongevej 18. Slagterforretningen som den kom til at se ud efter ombygningen i 1954. Fotoet er taget i 1978.*

klippes i stykker så der blev to dåbskjoler af ærmerne. Som tænkt så gjort. Nede i stuen legede vi med det nye tøj, da far kom ind og opdagede dåbskjolerne. Nu blev der ballade, far råbte højt og stak min storesøster en lussing, men hvem havde det andet ærme? Vi havde nemlig den dag besøg af en legekammerat. Legekammeraten og jeg nægtede, og far var i vildrede, da mor dukkede op og tog skylden for miseren. Hun havde vasket den fine silkeskjorte, som far næsten lige havde fået sendt fra broderen i Amerika. Hun havde i travlheden hængt den over kassen, hvor den var gledet ned, og mor havde glemt alt om den. Lidt senere skulle vi i Menighedshuset til juletræsfest, og på vejen fik jeg lirket det fatale ærme ud fra buksebenet og smidt i sneen oppe på bakken. Det var en meget brødefuld pige, der deltog til julefesten.

Var vejret til det, kælkede vi på livet løs. Skete det oppe fra toppen af Kirkebakken, måtte vi lære at styre kælken rundt i svinget ved hjælp af en lang gren på 2-3 meter, ellers havnede vi i gartnerens hæk. Vi kunne også kælke på skråningen oppe ved Kohaveallé og ned mod Dronningedammen. Lå der is på Slotssøens højre side, løb vi på skøjter. Vi havde kun ét par skøjter og ét par skistøvler, der kunne bruges af os mindste, derfor gik de på omgang. Når man kom hjem om aftenen var det indvendige af ens lår hudløse af det stive stof, skibukserne var lavet af, og mor smurte vaseline på.

Vort lager af legetøj var meget begrænset, men vi savnede det ikke. Vi havde vores dukker med syning og strikning af dukketøj. Oppe på loftet lå en kæmpe stak papir, far havde fået købt ved en fejltagelse, og vi kunne frit tage tegnepapir. Gamle kataloger blev klippet itu, og tøjmodellerne blev til elever i min danseskole. Pyt med at de altid manglede fødderne.

Vi byttede glansbilleder, der var gemt i

ombukkede gamle kladdehæfter og nipsede med nipsenåle.

Jeg samlede på Richsbilleder og papirservietter, og midt i halvtredserne blev det filmstjernerne, der var det helt store hit. Jeg samlede på billeder af Doris Day, Errol Flynn og Elisabeth Taylor. Mine veninder samlede på andre stjerner, og det hændte, at vi splejsede til et filmmagasin, der vist nok kostede 6 kr. Det blev klippet i stykker og fotoene retfærdigt fordelt.

En del fritid tilbragte vi på skolen, ikke blot med gymnastik tirsdag aften med håndboldkammeraterne, men også i klubber, skoleinspektør Svendsen havde indført midt i 1950érne. Han stod for et skakhold efter skoletid, og her lærte jeg at spille skak. Regnelæreren Bent Larsen havde et hold i sløjdlokalet, og her lavede vi blandt andet smykker af kokosnød og lerfigurer.

Tiden efter

Jeg stod med et eksamensbevis, der åbnede alle døre til uddannelse, men jeg tog et år ude, først på Frederiksberg Rådhus i fire måneder, og senere som sekretærelev på et reklamebureau. Jeg ville så gerne læse videre, men mine ældre søskende, som rådgav mor efter fars død, mente ikke, at det var sagen. Far døde pludselig i oktober 1957, og mine to ældre søskende og min svoger overtog forretningen. Min storebror Verner overtog slagtningen og kødturene, mens min svoger og søster fik ansvar for butikken og pølsemageriet. Vi børn slog kreds om mor og kom igennem sorgen uden hjælp udefra. Ikke engang i skolen omtalte man vores tab. Efter fars død blev mor skrøbelig, og hun døde i maj 1964. Tilbage til gymnasiet. Min lillebror, der tog realeksamen året efter, burde læse videre og blev optaget på Rungsted Statsskole på matematisk linje, selv om han ikke var synderlig begejstret. Jeg havde søgt og fået friplads på Ahms Studenterkursus til aftenundervisning, da min ældste søster forbarmede sig og lod mig i allersidste sekund sende en ansøgning om optagelse på Statsskolen. Da jeg kom ind, var jeg to-tre år ældre end de andre elever, for husk jeg var gammel, da jeg begyndte i skolen, havde realeksamen og været ude et år. Det blev tre dejlige år i gymnasiet, som jeg forlod som matematisk student i juni 1962, og derefter startede jeg på Jonstrup Seminarium ved Lyngby.

■ *Skoleinspektør Svendsen, Hørsholm Skole.*

■ *Jonstrup Seminarium, afgangsklasse1965.*

I de tre år, uddannelsen varede, kneb det voldsomt med at dække lærerbehovet ude i landet, og derfor blev vi sendt på græs, som vi kaldte det, et halvt år fra august 1964 til slutningen af januar 1965. Jeg søgte vikarjob på Falster, hvor min mor kom fra, men endte ved Stormarksskolen i Nakskov, hvor jeg bl.a. skulle starte en 1. klasse i regning og overtage en 5. klasse i dansk.

Tilbage til seminariet stod det på masser af undervisning, øvelser i praktik og eksaminer. Jeg tror nok, at jeg er fra den sidste flok, der blev uddannet til at undervise i samtlige fag, og jeg havde valgt specialundervisning og biologi til hovedfag.

I juni 1965 søgte jeg stilling som timelærer ved Hørsholm Skole og kom til ansættelsesmøde på Rådhuset. Jeg var meget nervøs, mens jeg ventede udenfor døren, og det blev ikke bedre, da jeg så en anden ansøger, også fra Hørsholm Skole, komme ud. Jeg var også hunderæd for at skulle blive bedt om at være religionslærer, for pastor Sølling havde i mit eksamensbevis udtalt, at jeg havde sans for

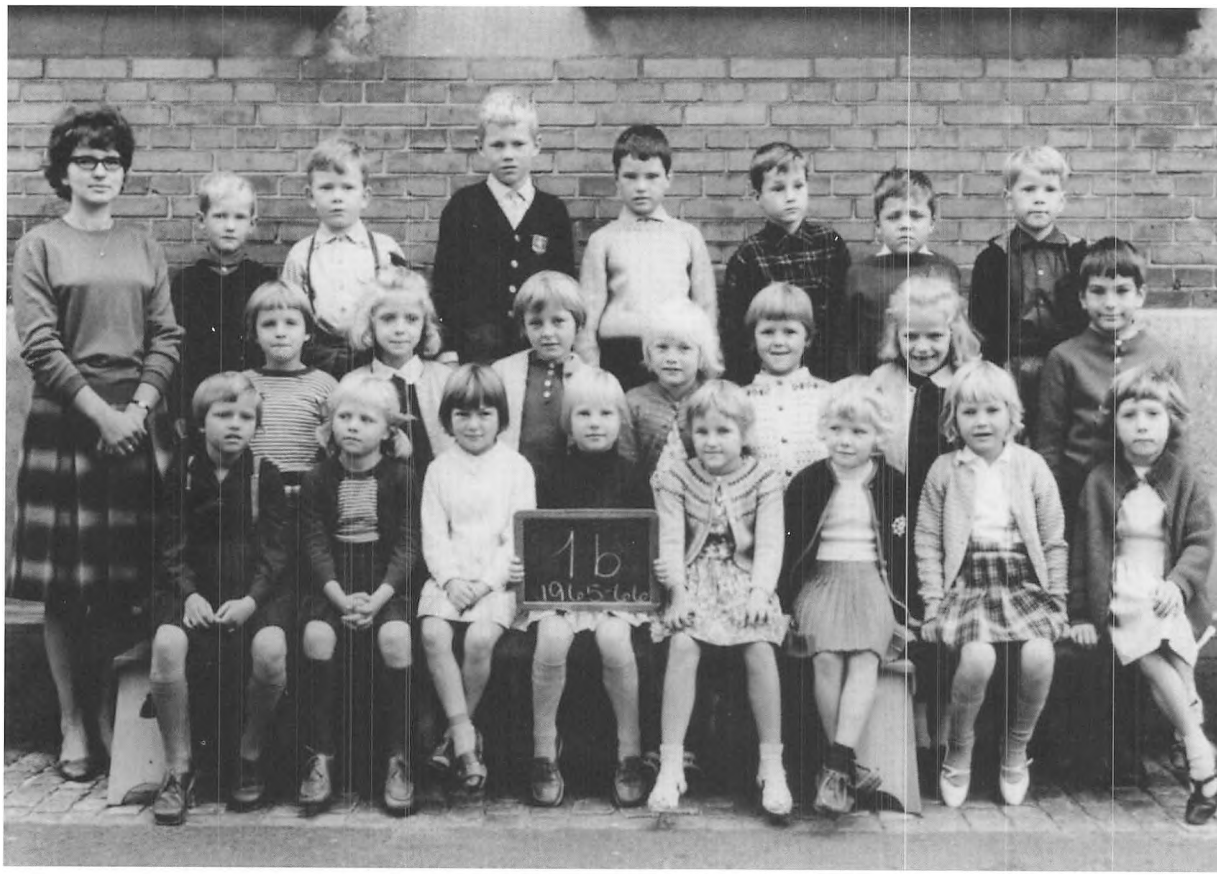

■ *Min første klasse på Hørsholm Skole, 1965.*

faget, måske det skyldes min viden fra de mange år i søndagsskolen, men religionslærer ville jeg nødig være. Skoleinspektør Georg Svendsen hentede mig ind, og jeg fik plads ved siden af ham, og omkring et stort ovalt bord sad flere ukendte mennesker bænket. Jeg genkendte kun Gudrun Jørgen Jensen og skuespiller Lisbeth Movin fra kommunalbestyrelsen. Hr. Svendsen sad med en stor protokol foran sig, og forhandlingerne begyndte. Det gik lynhurtigt. Kan du tage en 1.klasse i dansk og en anden 1.klasse i regning, de to klasser i religion, et par hold til gymnastik og et par hold i håndarbejde? Jeg slog til med det samme og forlod lettet

lokalet. Jobbet var mit, og det viste sig, at den anden ansøger også havde fået en stilling, og vi startede begge på skolen i august.

Jeg har tit tænkt på, om det at have lyst til at undervise er arveligt betinget. Ved min gamle mormors begravelse, hun blev 100 ½ år, mødte jeg min mors søskende og fandt ud af, at alle 8 søskende havde leveret en skolelærer. Mormor havde også to søstre, der længe før århundredskiftet var blevet lærere.

Jeg blev altså lærer ved min gamle skole – vist nok en atypisk én af slagsen, for jeg underviste der til 1.november 2010 og har været glad for at møde op hver eneste dag i de 45 år.

Museumsforeningen for Hørsholm og Omegn

Museumsforeningen for Hørsholm og Omegn bleve dannet i 1942 med henblik på at få oprettet et museum for Hørsholm og de omliggende sogne, og i mange år varetog foreningen driften af museet.

I dag, hvor museet er statsanerkendt og omfattet af museumslovgivningen, er foreningen repræsenteret med fire ud af museets ni bestyrelsesmedlemmer. Herudover bidrager foreningen økonomisk til udgivelsen af årbogen, som gratis tilsendes foreningens medlemmer.

Selv om museet og foreningen nu er to selvstændige organisationer, er der til daglig et tæt samarbejde omkring organisationernes aktiviteter. Foreningen nyder godt af museets faglige kompetencer og museet kan trække på foreningens praktiske hjælp til formidlingen.

Det er Museumsforeningens vision at skabe forståelse for fortidens betydning for nutidens borgere og gøre det muligt for fremtidens borgere at finde deres historiske rødder. Som medlem af Museumsforeningen støtter du det aktive arbejde for at bevare vores historiske fortid og er med til at sikre, at politikerne husker, at vores fortid er værd at bevare for eftertiden.

■ *Hørsholm Egns Museums bygninger 2005.*

På vores hjemmeside: www.museums-foreningen.dk kan du se mere om vores arbejde.

HØRSHOLM EGNS MUSEUM

www.hoersholmmuseum.dk

